

----- Original Message -----

From: [Hayk Demoyan](#)

To: [Hrant Kocharyan](#)

Cc: [Gevork Poghosyan](#) ; [Pavel S. Avetisyan](#) ; [Prof. Dr. Ruben Safrastyan](#) ; [hkentron@mail.ru](#) ; [litinst@sci.am](#) ; [instlingv@sci.am](#) ; [info@orient.sci.am](#) ; [inslang@sci.am](#) ; [Institute of Economy](#) ; [Avvazyan Hovhannes](#) ; [lingvinst@sci.am](#) ; [lilit_law@mail.ru](#) ; [instart@sci.am](#) ; [Viktor Katvalyan](#)

Sent: Wednesday, February 08, 2017 10:09 AM

Subject: Re: [Fwd:] Guyqagrum

Հարգելի գործընկերներ,

Ձեր ուշադրության եմ ներկայացնում Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կողմից պատրաստված գրախոսականը՝ ՀՀ ՊԱՍ պատմության
ինստիտուտի կողմից հրատարակված «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի երրորդ հատորի առաջին ու երկրորդ գրքերի վերաբերյալ:

Հարգանքով՝

Հայկ Դեմոյան

Это сообщение проверено на вирусы антивирусом Avast.
www.avast.com

կոթողա...docx

«ԿՈԹՈՂԱՅԻՆ» ԽԱՅՏԱՌԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Գրախոսություն

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի կողմից տպագրված «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի երրորդ հատորի առաջին և երկրորդ գրքերի վերաբերյալ

Երևան 2016

ՀՏԴ 94 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (5Հ)
Կ-637

Տպագրվում է ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտխորհրդի երաշխավորմամբ

Խմբագիր՝ պ. գ. դ. Հայկ Դեմոյան

Կ – 637 - Կոթողային խայտառակություն. գրախոսություն ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի կողմից
տպագրված Հայոց պատմություն բազմահատորյակի երրորդ հատորի առաջին և երկրորդ գրքերի
վերաբերյալ, Երևան: ՀՅԹԻ հր., 2016, 48 էջ:

Սույն աշխատանքը ներկայացնում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի կողմից
հրատարակված «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի երրորդ հատորի առաջին ու երկրորդ գրքերի
համակողմանի վերլուծությունը՝ վերհանելով այնտեղ տեղ գտած հակազիտական թեզերն ու անլուրջ
մոտեցումները հայ ժողովրդի պատմության հիմնահարցերը լուսաբանելիս:

Մասնագիտական խոր գիտելիքների պակասի, բազմալեզու սկզբնաղբյուրների հետ աշխատելու
անկարողության պատճառով կոթողային այս աշխատանքում կան աղաղակող անճշտություններ ու
բազմաբնույթ թերություններ, որոնք լրջորեն վարկաբեկում են հայագիտությունը և հայ ժողովրդի ազգային
նկարագիրն ու պատմական հիշողությունը:

ՀՏԴ 94 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (5Հ)

ISBN 978-9939-822-79-2

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2016

Արդեն մի քանի տարի է, ինչ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը ՀՀ կրթության ու գիտության նախարարության գիտության պետական կոմիտեի պատվերով և պետական ֆինանսավորմամբ իրականացնում է «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի հրատարակումը: Առ այսօր լույս է տեսել վերոնշյալ աշխատանքի մի քանի հատոր: Ըստ ներկայացված պաշտոնական տվյալների՝ Գիտության պետական կոմիտեն յուրաքանչյուր հատորի համար ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտին հատկացրել է շուրջ 20 մլն ՀՀ դրամ: Հատորի երկու գրքերում տեղեկություն չկա դրանց տպաքանակի մասին կամ՝ հատորներում տեղեկություն չկա տպաքանակի մասին:

Ակադեմիական բազմահատորյակի երրորդ հատորի երկու գրքերի խմբագրակազմում ընդգրկվել են ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն Աշոտ Մելքոնյանը (պատասխանատու խմբագիր), Է. Կոստանդյանը (պատասխանատու խմբագրի տեղակալ), Վ. Բարխուդարյանը, Մ. Զուլայանը, Ա. Խառատյանը, Հ. Մուրադյանը, Ա. Մարուքյանը, Ռ. Սահակյանը, Վ. Մելիքյանը:

Ժամանակագրական սկզբունքից շեղված, հաջորդականությունը չպահպանած ու ցաքուցրիվ հրատարակված հատորների թվին վերջերս ավելացավ երկու գրքից բաղկացած երրորդ հատորը, որն ընդգրկում է XVII դարի երկրորդ կեսից մինչև 1918 թվականն ընկած ժամանակահատվածը: Առաջին գիրքը (լույս է տեսել 2010 թ.), ընդգրկելով XVII դարի երկրորդ կեսից մինչև XIX դարի վերջն ընկած ժամանակահատվածը, չունի որևէ խորագիր կամ վերնագիր, այնինչ 2015-ին լույս տեսած՝ 1901-1918 թվականներին վերաբերող երկրորդ գիրքը վերնագրված է՝ «Գիրք երկրորդ (1901-1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին)» (տե՛ս Հայոց պատմություն, հատոր III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես–1918 թ.), Գիրք երկրորդ (1901-1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին), Երևան, 2015, 760 էջ +32 էջ ներդիր):

Թե ինչ տրամաբանությամբ է Մեծ եղեռնի, Հայաստանի առաջին հանրապետության պատմության դրվագներն ընդգրկող հատորը ստացել նման վերնագիր, հատորի խմբագրակազմը որևէ բացատրություն չի տալիս:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ երկար ընդմիջումից հետո հայ ժողովրդի ու հայկական պետականության պատմության նորովի ու գիտական նորույթ պարունակող այս բազմահատորյակը՝ որպես ակադեմիական հրատարակություն, կոչված է դառնալու նաև ուղենիշային ու համապարփակ մի աշխատանք՝ խնդրո առարկա ժամանակա-

շրջանի պատմական իրադարձությունների, այդ թվում Հայոց ցեղասպանության պատմության հետագա ուսումնասիրությունների, ինչպես նաև միջնակարգ ու բարձրագույն կրթության ոլորտում դասընթացներ մշակելու համար:

Անվիճելի է, որ անկախության քսանհինգ տարվա ընթացքում պատմագիտության ոլորտում Հայաստանի Հանրապետությունում և Սփյուռքում հայ, ինչպես նաև օտարազգի պատմաբան մասնագետների աշխատանքների արդյունքում կուտակված նոր գիտելիքները և պատմության ուսումնասիրության նոր մեթոդների կիրառմամբ նման բազմահատորյակի պատրաստումը ոչ միայն ժամանակի հրամայականն է, այլև թուրքադրբեջանական համատեղ ջանքերով իրագործվող պատմական գեղձարարության ու ժխտողականության դեմ հուսալի պատվարի ու արժանի հակահարվածի նշանակություն պետք է ունենա: Ավաղ, մեր դատին ներկայացվող խղճուկ, հնամաշ ու ժամանակավրեպ այս հրատարակությունն իր բովանդակությամբ միմիայն ուրախության ու արդարացված հրճվանքի առիթ կարող է ստեղծել Բաքվի ու Անկարայի պատմագետ-գրչակների շրջանում:

Զարմանք ու տարակուսանք է հարուցում այն փաստը, որ նման ծանրակշիռ հրատարակություն պատրաստելիս հիմնականում ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտաշխատողներից կազմված խմբագրակազմը հատորների նախագծերի ու հայեցակարգերի քննարկման աշխատանքներում չի ներգրավել սփյուռքահայ անվանի պատմաբաններին, բացառությամբ եթովպահայ պատմության բաժնի հեղինակ Բ. Աճեմյանի: Սփյուռքահայ մասնագետները նույնիսկ չեն ներգրավվել ո՛չ խմբագրակազմում, ո՛չ էլ որևէ գլուխ կամ ենթագլուխ հեղինակելու գործում:

Երբորդ հատորի առաջին գրքի ամփոփագրում կարդում ենք. «... Հատորը շարադրված է հարուստ արխիվային նյութի, հրատարակված փաստաթղթերի և առկա գիտական գրականության համակողմանի օգտագործմամբ»: Նույնիսկ ոչ մասնագետ պատմաբանը այս երկու գրքերի ընթերցումից հետո կարող է հանգել այն եզրակացության, որ այս պնդումը, մեղմ ասած, խմբագրակազմի ցանկությունն է և բոլորովին չի համապատասխանում իրականությանը:

Հայ ժողովրդի պատմության նոր պարբերականացումը նորագույն ժամանակի անհրաժեշտություն է, առաջին հերթին՝ խորհրդային պարտադրված ժառանգությունից ձերբազատվելու տեսանկյունից: Առաջին գրքի առաջաբանում, հիմնավորելով այս թեզը, խմբագրակազմը մեկ այլ ծայրահեղության մեջ է ընկնում՝ փորձելով արհեստականորեն, շինծու կերպով նոր պատմության շրջափուլը պայմանավորել հայ ազգային-ազատագրական պայքարի սկզբնավորմամբ և այն անգլիական հեղափոխության ու համաշխարհային պատմության նոր ժամանակաշրջանի հետ համապատասխանեց-

նելով՝ ահա այսպիսի մի ձևակերպմամբ. «... *Հատկանշական է, որ այդ փուլն ուղղակիորեն համապատասխանում է համաշխարհային պատմության նոր դարաշրջանին՝ անգլիական հեղափոխության ժամանակաշրջանին*» (էջ 3): Ապա մեկ պարբերությունից հետո արվում է հետևյալ զավեշտական եզրակացությունը. «*Վերոհիշյալ հանգամանքը մի անգամ ևս հաստատում է այն իրողությունը, որ ինչպես հայ, այնպես էլ աշխարհի այլ ժողովուրդների անցած պատմական ուղին շատ ընդհանուր կողմեր ունի, և հայոց քաղաքակրթությունը համաշխարհային քաղաքակրթության անբաժան մասն է*» (էջ 4): Սա ոչինչ չասող, հրապարակախոսական ոճով արված հետևություն է. սրա փոխարեն հատորի պատասխանատուները պետք է հանդես գային հիմնավոր տեսական եզրակացություններով, հայ ժողովրդի պատմության այս կամ այն շրջափուլի ժամանակագրական սահմանների հիմնավորումներով, ինչը չի արվել: Հերթապահ ձևակերպումների փոխարեն կուտ հիմնավորումներով պետք է տրվեր նոր պատմության տարբեր ժամանակափուլերի պարբերականացման գիտական հիմնավորումները, դրանց հիմքերը, և բոլորովին էլ պարտադիր չէ ազուցել հայոց պատմության ժամանակագրությունը այլ երկրների ու ժողովուրդների պատմության պարբերականացմանը:

Գիտական նորույթ համարելով Հայաստանի ժողովրդագրական հարցերի քննությունը՝ կարևորվում է «...*ուշ միջնադարում և նոր ժամանակներում Հայաստանում տեղի ունեցած ոչ հայանպաստ էթնոկրոնական գործընթացների*» (էջ 5) ուսումնասիրությունը: Հեղինակները չեն գիտակցել, որ եզրույթներն ու բառակապակցություններն այնքան էլ գիտական չեն, ունեն տեղային ազգայնականության և ոչ ակադեմիական երանգներ:

Հաջորդիվ կարդում ենք. «*Հատուկ ենթաբաժիններ են նվիրված 1890-ական թթ. երկրորդ կեսին արևմտահայության մեջ, ի պատասխան պանիսլամիզմի և պանթոուրքիզմի, սկսված ինքնապաշտպանական մարտերին (Մալաթիա, Վան, Մասուն և այլն), թուրքական կառավարության սանձազերծած հայկական զանգվածային ջարդերին, որոնք զնահատվում են որպես հայոց ցեղասպանության առաջին փուլ*» (էջ 6):

Հատորի որևէ հատվածում ընթերցողի համար լուսաբանված չէ թուրքական վարչակարգերի՝ սուլթանական, երիտթուրքական ու քեմալական, իշխանությունների կողմից իրականացված՝ Հայկական հարցի վերջնական լուծմանն ուղղված ցեղասպան քաղաքականության փոխկապակցվածությունը պարզաբանող և ապացուցող որևէ տեսական հիմնավորում: Նման պնդումը լոկ ներկայանում է որպես «ցեղասպանություն» եզրույթի օգտագործման չհիմնավորված մի առիթ:

Աշխատանքում չեն անդրադարձել այնպիսի կարևոր հարցերի, ինչպիսիք են, օրինակ, հայ կանանց շրջանում ձևավորված ֆեմինիստական շարժումը, հայ իրականության մեջ օտարերկրյա, հատկապես ամերիկյան բարձրագույն դպրոցների ունեցած

դերը, այս կրթօջախների ներգործությունը հայոց մտավոր ու հոգևոր կյանքի զարգացման, մտավորական նոր խավերի ձևավորման վրա: Լիովին զանց է առնվել հայկական մարզական ու մարմնակրթական շարժման հույժ կարևոր երևույթի ներկայացումը ինչպես արևմտահայ, այնպես էլ արևելահայ կյանքում: Այնինչ ժամանակի առաջադիմական այս շարժումը պարունակում էր նաև խորքային գաղափարախոսական հիմնատարրեր, որոնք լավագույնս վկայում են ապագայի տեսլականի ու առողջ, մրցակցող սերունդների դաստիարակությանը կարևորություն տալու մասին: Մարզական կյանքին անդրադարձ է կատարվում միայն Խորհրդային Հայաստանի պատմության բաժնում (հատոր IV):

Կուսակցական ծիրից դուրս չեն պարզաբանվել արևմտահայ ու արևելահայ մտավոր և գաղափարախոսական փոխառնչությունների, գաղափարների ու տեսակետների բախման, ինչպես նաև երկու կողմերում առկա կարծրատիպերի ձևավորման ակունքներն ու դրսևորումները:

Այս հատորի երկու գրքերում «հոկտեմբերյան հեղափոխություն» և «հեղաշրջում» եզրերը գործածված են որպես համարժեքներ, իսկ մեկ այլ տեղ այն օգտագործվել է չակերտներով՝ «հեղափոխություն», այնինչ գիտականության սկզբունքը պահանջում է դրանց հիմնավորում կամ բացատրություն՝ թեկուզև հիմնական շարադրանքի տողատակում:

21-րդ էջում կարդում ենք. «...այդ ժամանակաշրջանում և հետագայում ևս Թիֆլիսը գրեթե լիովին հայկական քաղաք էր...» Նման պնդումը պետք է հիմնավորել կոնկրետ թվերով, իսկ Թիֆլիսը հայկական քաղաք համարելու փոխարեն կարելի է գոնե օգտագործել «Թիֆլիսը մեծ մասամբ հայաբնակ էր» ձևակերպումը:

Հայ ժողովրդի անցած ուղին ու մշակութային ժառանգությունը ներկայացնելուն և կոթողային ու ամբողջական գիտական աշխատանք դառնալուն կոչված այս հրատարակությունը վերածվել է թվերի ու անունների կույտի՝ խորհրդային շրջանում որդեգրած մարքսիստական կուսակցականացված պատմագրությանը բնորոշ հատկանիշներով: Այնինչ Հայոց ցեղասպանության պատմությունը պետք է ներկայացվեր որպես գործընթաց, որոշումների կայացման հաջորդականություն, այլ ոչ թե հին ու նոր տոմարով գրառված ամսաթվերը չտարբերակելով՝ դեպքերի ու իրադարձությունների չփոխկապակցված մի սարսափելի ու գավառական տեքստ: Եթե սրան հավելենք նաև գրագողության ցցուն օրինակները և հատորի պատասխանատու խմբագրի՝ արտագրություններ պարունակող ատենախոսության հսկայական մի հատվածի մեխանիկական տեղափոխումը ակադեմիական հատոր, ապա պատկերն առավել ամբողջական կդառնա:

Այս հատորն ավելի շուտ հիշեցնում է հապճեպ ու անորակ կազմված հողվածների ժողովածու, այլ ոչ թե պատմական երկարատև ուղի անցած ու հարուստ ժառանգություն թողած ժողովրդի անցյալի վավերացում: Հատորի աղբյուրների զգալի մասը հիմնականում անցյալ դարի 50–60–ականներին լույս տեսած գրքեր ու հողվածներ են, չնչին տոկոս են կազմում օտարալեզու հետազոտություններն ու աղբյուրները, որոնց անվանումները, վերնագրերը, որպես կանոն, սխալ են գրված:

Բազմահատորյակի տարբեր բաժինների, ի մասնավորի՝ Հայոց ցեղասպանության պատմությանը վերաբերող հատվածի (ամփոփված է աշխատանքի քսանմեկերորդ՝ «Հայաստանը և հայ ժողովուրդը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1914-1917 թթ.)» գլխում (էջ 459-542), քննությունը ցույց է տալիս, որ այնտեղ կան փաստական աղաղակող սխալներ և մի շարք ընդհանուր ու մասնավոր թերություններ, և որոնք որոնք մեծապես նսեմացնում են այս կարգի հրատարակության գիտական ու կիրառական արժեքը:

Մի փոքր նախապատմություն: 2012 թվականին ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի նիստերից մեկում երկար ու համառ պնդումներից հետո Պատմության ինստիտուտի տնօրեն Աշոտ Մելքոնյանը Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտին տրամադրեց այս հատորի՝ Մեծ եղեռնի պատմությանը վերաբերող հատվածի ձեռագիր տեքստը՝ գիտխորհրդում քննարկելու համար: Առաջին իսկ ընթերցումից հետո պարզ դարձավ, որ գործ ունենք ոչ թե գիտական մակարդակով կատարված, այլ իմիջիայոց ու կիսատ-պռատ իրականացված մի աշխատանքի հետ: Ի դեպ, Մեծ եղեռնի պատմության հատվածը փոխանակ հանձնարարվեք հենց ՀՀ Գիտությունների ակադեմիայի կազմում գտնվող Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտխորհրդին՝ այն կազմելու կամ գոնե նույն գիտխորհրդի մասնակցությամբ խմբագրակազմի հետ համատեղ քննարկում կազմակերպելու համար, հատորները կազմող խմբագրակազմը որոշեց աշխատել ինքնաբավ աշխատառճով և հաշվի չառնել ՀՅԹԻ-ի կարծիքը այս հարցում: Ստացվում է, որ Գիտությունների ակադեմիայի համակարգում կարելի է զանց առնել մեկ այլ գիտական հաստատության կարծիքը և հնարավոր ներդրումը այս կարևոր գործում: Ի նշան բողոքի նման կողմնակալ ու մերժելի գործելաոճի դեմ՝ ՀՅԹԻ տնօրեն Հայկ Դեմոյանը հրաժարվեց երրորդ հատորի խմբագրակազմում ընդգրկվելուց, սակայն Պատմության ինստիտուտի երկու գիտաշխատողների՝ Արմեն Մարուքյանի ու Ռուբեն Սահակյանի համահեղինակությամբ կազմված՝ Մեծ եղեռնին վերաբերող հատվածի առնչությամբ ՀՅԹԻ գիտխորհրդի կողմից ներկայացվեցին դիտողություններ ու առաջարկություններ՝ 12 կետից բաղկացած:

Հատորի խմբագրակազմը, սակայն, տպագրեց վերոնշյալ հեղինակների կողմից պատրաստված տեքստը՝ տուրք տալով հնաճև գիտականության առումով քննություն չբռնող խոցելի մոտեցումներին: Նշենք՝ Հայոց ցեղասպանության բաժնին նվիրված հատորի գրականության ցանկում տարօրինակ կերպով չկա որևէ հոդում Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կողմից հրատարակված շուրջ երկու հարյուր աշխատանքներից որևէ մեկին, ինչը մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ մենք գործ ունենք կանխակալ ու միտումնավոր վերաբերմունքի հետ: Չենք կարող բացատրել, որ նման գավառամիտ մոտեցումն ուղղորդվել ու վերահսկվել է հատորը կազմող խմբագրակազմի կողմից: Ստացվել է ինչ-որ առումով ներքին՝ հայկական ժխտողականության մարզինալ մի դրսևորում: Փոխարենը համապատասխան գլխի հեղինակները չեն խորշել մի քանի հղում անել Regnum տեղեկատվական գործակալության հրապարակախոսական նյութերին կամ գիտականության առումով խիստ խոցելի աղբյուրների:

Պատմական գլխավոր ու երկրորդական իրադարձությունները, ինչպես նաև սկզբնաղբյուրի նշանակություն և երկրորդական նշանակություն ունեցող աղբյուրները տարբերակելու անկարողությունը այս հրատարակության ամենախոցելի կողմերից է:

Ա. Ժամանակագրական ու մեթոդաբանական սխալ մոտեցումներ

Երրորդ հատորի երկրորդ գիրքը, որում ներկայացվում է նաև Մեծ եղեռնի պատմությունը, վերնագրված է «Հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը»: Սա աղադակող անգրագիտություն է: Հայ ժողովրդի պատմությունը նման կերպ պարբերականացվել:

Հայոց ցեղասպանության մասին ներկայացված նյութը կառուցված է ժամանակագրական սկզբունքով (ա. Հայոց ցեղասպանության ծրագրի գործադրման սկիզբը, բ. Ջանգվածային բռնագաղթն ու կոտորածները 1915 թ., գ. Հայերի կոտորածները 1916 թ.), ինչը սխալ է: Մեր համոզմամբ՝ շարադրանքը պետք է կառուցվեր ըստ ցեղասպանության ծրագրի գործադրման հիմնական փուլ-ուղղությունների՝ զինվորական ուժի ոչնչացում, մտավորականության ոչնչացում, քաղաքացիական հայ բնակչության բռնագաղթ և ոչնչացում, հայերի գույքի բռնագրավում (չգիտես ինչ տրամաբանությամբ այս կարևոր հատվածը ներկայացվում է «Հայերի կոտորածները 1916 թ.» բաժնում), հայկական մշակութային արժեքների կողոպուտ և ոչնչացում (այս կարևոր դրվագները, որոնք հընթացս էին կոտորածներին, կրկին ներկայացվում են «Հայերի կոտորածները 1916 թ.» բաժնում):

Նման սխալ բաժանման հետևանքով ընթերցողը կարող է թյուր տպավորություն ստանալ, թե հայերի գույքի բռնագրավման, հայկական մշակութային արժեքների կողո-

պուտի և ոչնչացման գործընթացները, որոնք ներկայացվում են «Հայերի կոտորածները 1916 թ.» բաժնում, շարունակական չեն եղել, այլ սահմանափակվել են տվյալ ժամանակահատվածով: Նույնը վերաբերում է նաև ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդին հասցված վնասների ու կորուստների մասին տվյալներին, որոնք նույնպես ներկայացված են «Հայերի կոտորածները 1916 թ.» բաժնում:

«Ձանգվածային բռնագաղթն ու կոտորածները 1915 թ.» բաժնում բացակայում է Հայոց ցեղասպանության ծրագրի ամենակարևոր բաղադրիչներից մեկի՝ 1915 թ. մայիսի 27-ի «Տեղահանության մասին» օրենքի հիշատակումը: Չի տրվում հայ քաղաքացիական բնակչության բռնագաղթի ընդհանուր բնութագիրը, այլ ներկայացվում են տարբեր շրջաններից հայ բնակչության կոտորածների ցաքուցրիվ դրվագներ ու թվային տվյալներ: Մի շրջանից մյուսին անցնելը ընթերցողին հնարավորություն չի տալիս հասկանալու, թե ինչի մասին է խոսքը. օրինակ՝ Էրզրումում կատարվածը ներկայացվում է Գերմանիայի փոխհյուպատոսի հաղորդած այն տեղեկությամբ, որ քաղաքում ձերբակալություններ են կատարվում, և «...ձերբակալվածները պետք է աքսորվեն: Դիվանագետը չի բացառում նրանց՝ տարագրման ճանապարհին սպանելը» (էջ 485): Ապա անցում է կատարվում Խարբերդին՝ չնշելով, որ խոսքը Խարբերդի մասին է, այլ բավարարվում է միայն Խարբերդում ԱՄՆ հյուպատոս Լեսլի Դեվիսի անունը նշելով: Իսկ դիվանագետի հաղորդած տեղեկությունն էլ խմբագրվում է. «երկու քաղաք և երկու երեք փոքր գյուղ»-ը դառնում է «երկու քաղաք և երեք գյուղ» (էջ 485):

Այս բաժնում չափազանց թերի է ներկայացված հայ երեխաների բռնի իսլամացման և թուրքացման գործընթացը: Բացի թուրքիկ մի հիշատակությունից՝ գրեթե խոսք չկա թուրքական որբանոցների մասին: Ներկայացված չեն հայ կանանց և երեխաների նկատմամբ կատարված ոճրագործությունները:

Բաժնի հեղինակները մեկ պարբերությամբ անդրադառնում են Հայոց ցեղասպանության գործում Մեծ Բրիտանիայի անուղղակի մեղսակցության հարցին (էջ 489), սակայն գրեթե լռության է մատնված Օսմանյան կայսրության դաշնակից Գերմանիայի ուղղակի և անուղղակի ներգրավվածությունը Մեծ եղեռնի իրականացման գործում, թեմա, որը լայնորեն լուսաբանված ու ներկայացված է աղբյուրներում և գիտական աշխատանքներում: Սա նույնպես պետք է դիտարկել որպես հատորի լրջագույն բացթողումներից մեկը: Հայոց ցեղասպանության գործում Գերմանիայի մեղսակցության հարցին որոշակի անդրադարձ կա միայն «Հայոց ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական մարտերի միջազգային արձագանքները. իրավաքաղաքական գնահատական» բաժնում: Այսպես՝ երբ խոսվում է ռուս դիվանագետ Անդրեյ Մանդելշտամի արձագանքի մասին, նշվում է, որ նա «*հանցավոր էր համարում նաև կայսերական*

Գերմանիային, որը թեև չկազմակերպեց ջարդերը, բայց քաջալերեց և արդարացրեց դրանք» (էջ 517): Գերմանիայի արձագանքի մասին տրված նյութի գրեթե կեսը նվիրված է Կարլ Լիբկնեխտի՝ 1916 թ. Ռայխստագի նիստում ունեցած ելույթին (էջ 518-519): Սակայն այդպես էլ չի լուսաբանվում, թե ինչու էր Գերմանիան մեղավոր, կամ օսմանյան բանակի գերմանացի սպաների մեղսակցությունը հայերի զանգվածային կոտորածների գործում ինչպես է դրսևորվել: Նույնը կարելի է ասել նաև ռուսական արձագանքի մասին: Այդպես էլ չի տրվում Ռուսական կայսրության քաղաքականության գնահատականը:

Երրորդ հատորի երկրորդ գրքի 4-րդ ենթագլխում («Հայոց ցեղասպանության և ինքնապաշտպանական մարտերի համաշխարհային արձագանքները: Իրավաքաղաքական գնահատականը») «Հայոց ցեղասպանության արձագանք» հասկացությունից պարզապես դուրս է մնացել այն վիթխարի մարդասիրական գործունեության ներկայացումը, որի արդյունքում փրկվեցին տասնյակհազարավոր հայեր. ներկայացված չէ ամերիկյան, եվրոպական և ռուսական մարդասիրական աշխատանքը: Միայն առանձին դեպքերում կան կցկտուր ու թռուցիկ հիշատակումներ: Ընդամենը մեկ պարբերությամբ ու հանրագիտարանային ոճով է խոսվում Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կազմակերպության («Near East Relief») հսկայածավալ մարդասիրական գործունեության մասին, որի արդյունքում ստույգ մահից փրկվեցին տասնյակհազարավոր որբեր ու վերապրածներ: Բացակայում է որբանոցների ստեղծման, հայահավաք աշխատանքների, դրանցում ներգրավված անձանց մասին հիշատակումը:

Չի նշվում, թե ի՞նչ քաղաքականություն էին որդեգրել երիտթուրքական իշխանությունները հույն հպատակների հանդեպ մինչև Առաջին աշխարհամարտը, պատերազմի սկզբնական շրջանում և հետագա տարիներին: Հույների նկատմամբ իրականացված քաղաքականությունը, ներկայացվում է հետևյալ նախադասությամբ. «Զանգվածային կոտորածների՝ ցեղասպանության ենթարկվեցին նաև Պոնտոսի հույները» (էջ 486): Այսինքն՝ անտեսվում է Փոքր Ասիայի տարբեր շրջանների ու Թրակիայի հույների տեղահանություններն ու կոտորածների փաստը: Մյուս կողմից ակնհայտ է, որ «զանգվածային կոտորած» և «ցեղասպանություն» հասկացությունները նույնացվել են:

Երկրորդ գրքի 493-րդ էջում, չադկապվելով նախորդ շարադրանքին, նշվում է հետևյալի մասին. «Հայերի, ասորիների և հույների ցեղասպանությունը 1914-1916 թթ. չսահմանափակվեց: Այդ ոճրագործությունը շարունակվեց 1918 և 1920-1923 թվականներին»: Դժվար է հասկանալ՝ երեք ժողովուրդների տեղահանություններն ու կոտորածները մե՞կ ցեղասպանություն է համարվում, թե՞ երեք առանձին ցեղասպանություններ:

Պարզ չէ նաև, թե ինչո՞ւ է բաց թողնված 1919 թվականը, եթե խոսքը երեք ժողովուրդների կոտորածներին է վերաբերում:

Աշխատանքում հիշատակված շատ ամսաթվերի դեպքում հստակ չէ, թե խոսքը հին թե՞ նոր տոմարի մասին է: Իրար հաջորդող նախադասություններում մեկը տրված է նոր տոմարով, մյուսը՝ հին տոմարով, ինչը կարող է կատարյալ շփոթ առաջացնել ընթերցողի մեջ: Այսպես՝ նշվում է, որ 1914թ. հոկտեմբերի 22-ին էնվերը հրամայեց փոխծովակալ Վ. Սուշոնին առանց պատերազմ հայտարարելու հարձակվել և ջրասույզ անել ռուսական նավերը: Դրանից հետո անմիջապես գետեղված է հետևյալ նախադասությունը. «Հոկտեմբերի 16-17-ին գերմանա-թուրքական ռազմանավերը հրետակոծեցին Օդեսան, Սևաստոպոլը, Նովորոսիսկը և Թեոդոսիան» (էջ 461):

կենտրոն Բաբուն, Բաբուն-Վյադիկավիզը և այլ ռազմավարական ճանապարհներն ու փոխարքայության կենտրոն Թիֆլիսը¹²²¹:

Մարտական գործողությունների սկզբում ռուսներն ունեին 170-200 հազար զինվոր ու սպա, 153 հետեակային զուսարտակ, 175 հեծյալ հարյուրյակ, 12 սակրավորական՝ վաշտ, 350 դաշտային հրանոթ և բերդային հրետանու 5 զուսարտակ¹²²²: Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարն էր Կովկասի փոխարքա կոմս Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը: Շտաբի պետը գեներալ Ն. Ն. Յուդենիչն էր:

Էնվերը կազմել էր Կովկասյան բանակի ջախջախման ծրագիր: Այն նախատեսում էր գլխավոր հարվածը հասցնել Էրզրում-Կարս ուղղությամբ, սրընթաց գրոհով դրավել Արդահանն ու Բաթումը, ապա Մարդաբեք քաղաքի մոտ շրջապատել և ջախջախել ռուսների հիմնական ուժերը: Դա հնարավորություն կտար հասնելու հակառակորդի նկատմամբ առավելության և տիրելու ամբողջ Կովկասին:

Գերմանական ռազմական առաքելությունը, մասնավորապես գեներալ Լ. Փոն Զանդերը, առաջնորդին էնվերի ծրագրին, սակայն ի վերջո տեղի տվեց: Գերմանացիների համար կարևորը Թուրքիայի շուտափույթ մասնակցությունն էր պատերազմին, որը կտրվեցր ռուսներին ռուս-թուրքական ռազմաճակատում, իսկ բրիտանացիներին՝ Միջագետքում զգալի ուժեր պահել և դրանք չուղարկել Եվրոպա:

1914 թ. հոկտեմբերի 22-ին էնվերը հրամայեց փոխծովակալ Վ. Սուշոնին առանց պատերազմ հայտարարելու հարձակվել ու ջրասույզ անել ռուսական նավերը և ուժափոխել Սև ծովի առափնյա ռուսական քաղաքները¹²²³: Հոկտեմբերի 16-17-ին գերմանա-թուրքական ռազմանավերը հրետակոծեցին Օդեսան, Սևաստոպոլը, Նովորոսիսկը և Թեոդոսիան: Հակառակորդին հաջողվեց ջրասույզ անել ռուսական մի քանի ռազմական և առևտրական նավ ու վնասել ափամերձ մի շարք շինություններ:

Ի պատասխան այդ հարձակման՝ 1914 թ. հոկտեմբերի 20-ին Ռուսաստանը պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը: Նոյեմբերի 5-ին Թուրքիային պատերազմ հայտարարեցին Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան: Մուլթանական կառավարությունը միայն նոյեմբերի 12-ին պաշտոնապես պատերազմ հայտարարեց Անտանտի երկրներին: Անտանտի տերությունները և Թուրքիայի միջև մարտական գործողություններն ընթացան երեք ռազմաճակատներով՝ ռուս-թուրքական (Կովկասյան), Միջագետքի և պաղեստինա-սիրիական:

Հոկտեմբերի 20-ին ռուսական զորքերն, անցնելով պետական սահմանը, խորացան հակառակորդի տարածքում: Նախատեսվում էր գլխավոր ջախջախել թուրքերին և 1915 թ. գարնանը ավարտել պատերազմը: Մարտական գործողություններն ընթանում էին Սև ծովից մինչև Ռուսիա լիճ՝ 720 կմ երկարությամբ:

Կովկասյան բանակի գլխավոր հարվածային ուժը գեներալ Է. Գ. Բերխմանի Մարդաբեքյան ջոկատն էր: Վերջինս զբաղվեց Ալաշկերտը, Խորասանը և Բայազետը: «Աղբրեջանական ջոկատը»¹²²⁴ գեներալ Ֆ. Գ. Չեռնոզուբովի հրամանատարությամբ զգալի հաջողությունների հասավ Հյուսիսային Իրանում՝ Առաքատականում: Գեներալ Է. Գ. Բերխմանի կողմից անուշադրության մատնվեցին տարբեր զորամասերի հրամա-

¹²²¹ Տիս Մасловский Е. В., նշվ. աշխ., էջ 31; Шнигов А. В., Кавказский фронт, էջ 579. – Первая мировая война: Пролог XX века, Москва, 1999:

¹²²² Տիս Արյуноян А. О., նշվ. աշխ., էջ 132-133; Шнигов, նշվ. աշխ., էջ 579; Елисеев Ф. И., Казаки на Кавказском фронте 1914-1917. Записки полковника Кубанского казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах, Москва, 2001, էջ 9-12; Մարգարյան Ե. Մ., նշվ. աշխ., էջ 184-185:

¹²²³ Տիս Лорей Г., Операции германо-турецких морских сил в 1914-1918 гг. Перевод с немецкого Е. Шведе, с предисловием Е. Лудри и с примечаниями Н. Новикова, Москва, 1934, էջ 49:

¹²²⁴ Ջոկատը կոչվում էր «Աղբրեջանական» Հյուսիսային Իրանի Արաքատական անվան արվարված ձկն:

Հատորի լրջագույն բացթողումներից է Հայոց եկեղեցու՝ ժամանակի ամենակարևոր ու գերակա հայկական հաստատության պատմության բացակայությունը: Ինչպես կարելի է Հայաստանում սոցիալ-դեմոկրատական ու մարքսիստական գաղափարների տարածմանը հատկացնել առանձին ենթագլուխ և չորս էջ, իսկ հայ եկեղեցու պատմությունը, հաստատության ներսում գաղափարախոսական ու կրոնական բովանդակային վերլուծություններն ուղղակի զանց առնել:

Հատորում վերստին տիրապետող է դարձել հայ ժողովրդի այս կամ այն քաղաքական ու կուսակցական կողմնորոշման և դրա հիմնավորման հարցերը, իսկ ազգային պետականության ստեղծման տեսլականի վերլուծությունը շատ թույլ է ներկայացված: Այնինչ այս առանցքային թեզը կարևոր պետք է դիտվեր ապագա սերունդներին մեր ձեռք բերած պետականության հանդեպ հարգանք ներշնչելու և պատմական հիշողությունը ամրապնդելու տեսանկյունից:

Հատորներում կուսակցական պատմություն և գաղափարախոսության այլընտրանքային ներկայացումներ չկան, իսկ Մեծ եղեռնի տարիներին տեղի ունեցած ինքնապաշտպանական մարտերը ներկայացնելիս կարելի էր գոնե ձեռնպահ մնալ ամեն անգամ այս կամ այն գործչի կուսակցական պատկանելությունը ընդգծելուց:

8-րդ էջում կարդում ենք. «...բազմաթիվ ավագակային որջերի հիմնահատակ ավերումը թույլ տվեց բացել ճանապարհների այն հանգույցները, որոնց վրա հենվելով, հետագայում 1918-1920 թթ. հնարավոր եղավ ձևավորել առաջին հանրապետության հայկական դիմագիծը»: Նեղազգայնական ու ռասիստական երանգներ կրող այս ձևակերպումը պարարտ հող է ստեղծում արևմտյան պատմագրության մեջ տիրապետող դարձող այն տեսակետի համար, որի համաձայն՝ Կովկասում և Մերձավոր Արևելքում տեղի էին ունենում փոխադարձ էթնիկ գտումներ և ցեղասպանությունը լոկ դրվագ է այդ փոխադարձ բախումների: Նման ձևակերպումը հակազիտական լինելուց բացի բացարձակապես մերժելի է ու վտանգավոր:

Մեթոդական լրջագույն ու վտանգավոր բացթողումներից է «ցեղասպանություն» եզրույթի հեղինակ, ծայրագույն այս հանցագործության տեսաբան, նշանավոր իրավաբան Ռաֆայել Լեմկինի և նրա կողմից մշակված ցեղասպանության հանցագործության տեսական հիմնավորումներն ու հղումները զանց առնելը: Ի վերջո, ամեն առիթով մենք հիշատակում ենք Ռաֆայել Լեմկինին, ով ցեղասպանություն հանցագործությունը հիմնավորելիս որպես դասական օրինակներ ներկայացրել է Օսմանյան կայսրությունում հայերի և նացիստական Գերմանիայում հրեաների զանգվածային բնաջնջման քաղաքականությունը:

Միսյաններ է պարունակում «Ռազմական գործողությունները ռուս-թուրքական (կովկասյան) ռազմաճակատում» բաժինը: Մասնավորապես՝ չի համապատասխանում իրականությանը հետևյալ պնդումը. «1917 թ. ... ռուսները հեռացան Բիթլիսից և Մուշից: Օսմանյան Երկրորդ բանակի զորամասերը Մուսթաֆա Քեմալի հրամանատարությամբ 1917 թ. ապրիլի 19-ին առանց մարտի գրավեցին Մուշը» (էջ 466): Ինչպես հայտնի է, 1917-ին Կովկասյան ճակատում ակտիվ ռազմական գործողություններ չեն ծավալվել: Ռուս-թուրքական ռազմաճակատում վերջին մարտական գործողությունները տեղի են ունեցել 1916 թ. ամառ-աշնանը, այսպես կոչված, Օղնուտի (բնակավայր Բիթլիսի նահանգի Գենջի գավառում) ռազմական օպերացիայի (Огнотская операция) ընթացքում (հուլիսի 23 (օգոստոսի 5) - օգոստոսի 29 (սեպտեմբերի 11): Սկզբնական շրջանում թուրքական Երկրորդ բանակը որոշ հաջողություններ ունեցավ՝ գրավելով Մուշն ու Բիթլիսը, սակայն ռուսները, դիմելով հակահարձակման, կարողացան կանգնեցնել թուրքերի հարձակումը և 1916 թ. օգոստոսի 2 (15)-ին նորից վերահսկողություն հաստատել Մուշ քաղաքի նկատմամբ:

Մեծ եղեռնի զոհ դարձած հայ մտավորականների թվի մասին նշվում է հետևյալը. «[1915 ապրիլի 24-ին] վաղօրոք կազմված ցուցակների համաձայն՝ ռուսիկանությունը կալանում է 800-ից ավելի, իսկ այլ աղբյուրի համաձայն՝ 2800 հայերի» (էջ 483): 2800-ը իրականությանը չհամապատասխանող թիվ է, և մեկ աղբյուրի վրա հիմնվելով՝ այն նշելը սոսկ հայ ձերբակալվածների թվաքանակը արհեստականորեն ուռճացնելու նպատակով, անընդունելի է և ոչ հարիր ակադեմիական հրատարակությանը: Բացի այդ, 2800 թիվը վերցվել է Արթուր Պեյլերյանի կազմած ֆրանսիական դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուի 26-րդ փաստաթղթից, որտեղ, սակայն, նշվում է, որ ձերբակալված 2800 հայերի մեջ կան բազմաթիվ մտավորականներ: «*A la suite de ces événements on aurait arrêté à Constantinople 2800 Arméniens parmi lesquels de nombreux notables* » (տե՛ս Arthur Beyleryan, *Les grandes puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises, 1914-1918, Université de Paris I, Panthéon-Sorbonne, 1983, էջ 21*). Այսինքն՝ տարօրինակ ձևակերպումներով պատրանք է ստեղծվում, թե բոլոր 2800 ձերբակալված հայերը մտավորական են:

Մտավորականներին նվիրված հատվածում նշվում է նաև, որ առաջին ձերբակալությունները տեղի են ունեցել Զեյթունում, որի մասին հաղորդվել է դեռևս 1914 թ. Հոկտեմբերի 16-ին (էջ 482): Սակայն 484-րդ էջում, հիշատակելով «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» ժողովածուն, նշվում է հետևյալը. «*Հայ հասարակական, քաղաքական և կրոնական գործիչների ձերբակալությունները տևում են հիմնականում չորս շաբաթ՝ 1915 թ. ապրիլի 21-ից մինչև մայիսի 19-ը*»: Այստեղ թերևս ակնհայտ է աղբյուրների հետ սխալ աշխատելու իրողությունը:

Խիստ վիճելի է, եթե չասենք բացարձակապես անընդունելի, աշխատանքի հեղինակների հետևյալ հակագիտական պնդումը. «Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովուրդը ունեցավ նաև հոգեկան խեղումներ...» (էջ 492): Անհասկանալի է, թե ինչպես կարող է որևէ ժողովուրդ՝ որպես ամբողջություն, դառնալ «հոգեկան խեղումների» կրող, ո՞ր մարմինը կամ անհատն է լիազորված մի ողջ ժողովրդի տալու «հոգեկան խեղում» ախտորոշումը: Կոնկրետ ինչպիսի՞ «հոգեկան խեղումներ» և դրանց ինչպիսի՞ դրսևորումներ է ունեցել հայ ժողովուրդը՝ հեղինակները լռում են: Այնինչ մեկ կամ երկու նախադասությամբ կարելի էր գիտական ձևակերպմամբ ներկայացնել հոգեցնցման ու դրա ժառանգականության երևույթը, որը գիտականորեն ապացուցված իրողություն է ցեղասպանություն վերապրած ժողովուրդների մոտ:

Հեղինակներն այսպես են ամփոփել ենթաբաժինը. «Հայ բնակչության ցեղասպանությունը ժողովուրդների դեմ կազմակերպված ամենամեծ հանցագործությունն է, որին զոհ գնաց 1,5 միլիոն մարդ, ու որը խստագույնս դատապարտվում է առաջավոր մարդկության կողմից» (էջ 493): Եթե նույնիսկ անտեսենք այս լոզունգային և հրապարակախոսական ոճին հարիր ձևակերպումը, պետք է ընդունենք, որ, իհարկե, մեզ՝ հայերիս համար այն ամենամեծ հանցագործությունն էր, սակայն մարդկությունը տեսել է մարդկային կորուստների, ժամանակի և տարածության առումներով ավելի մեծ ոճիրներ: Սա փաստ է: Միանգամայն անընդունելի է նման հերթապահ ձևակերպմամբ ամփոփել հայ ժողովրդի պատմության այս ժամանակափուլի կարևոր դրվագներից մեկը:

Մեթոդաբանության և տեքստերը անխոցելի ու կուռ գիտականության սկզբունքով կազմելու հրամայականի տեսանկյունից քննություն չեն բռնում համիդյան կոտորածներին անդրադարձող հետևյալ պնդումները. «...հայկական կոտորածների ծրագիրը սկսվել է նախապատրաստվել 1890թ. ամռանից», ապա հաջորդ նախադասության մեջ արվում է գիտականության առումով անընդունելի մի պնդում. «Մյո ծրագրի ամբողջական տեքստը դեռևս չի հաջողվել հայտնաբերել»: Հարց է առաջանում՝ որքանով է տեղին օգտագործել մի ծրագրի գոյության մասին ենթադրություն, ապա նաև խոսել ամբողջական տեքստի մասին, որի հատվածների վերաբերյալ նույնպես որևէ գրավոր փաստաթղթով չի ամրապնդվում (տե՛ս էջ 509): Սա նույնպես խիստ խոցելի ու վտանգավոր թեզ է:

Առաջին գրքում ներկայացված չեն Աբդուլ Համիդի և թուրքական իշխանությունների հակաքարոզչական աշխատանքները, հատկապես՝ արտասահմանյան մամուլի հետ, հայերի կոտորածները և դրանց շուրջ տեղի ունեցած իրադարձությունները խեղաթյուրելու և թուրքանպաստ հրապարակումներ ապահովելու նպատակով:

Տեքստերում տեղ են գտել ձևակերպումներ ու արտահայտություններ, որոնք ոչ միայն անհասկանալի ու զավեշտական են, այլև ակադեմիական նման մակարդակի հրատարակությունների համար սկզբունքորեն անընդունելի: Այսպես՝

- *«Միմոն Երևանցին չի դասվում հայ ժողովրդի ազատագրական գաղափարախոսության հակառակորդների շարքը»* (էջ 77):
- *«Արևմտյան Հայաստանում» ազատագրական շարժման կենտրոնը Մուշն էր* (էջ 152): Սա ոչնչով չհիմնավորված ու անտեղի ուռճացված միտք է: Ինչ շարժման մասին է խոսքը, ինչով էր այն ներագրված և ինչ հետևանքներ թողեց այն. այս հարցադրումները մնում են անպատասխան:
- *«Պեղումների ընթացքում երևան հանվեց Բագրատունյաց Գագիկ I թագավորի ամբողջական արձանը, ինչպես նաև Զվարթնոցին նման Գագկաշեն եկեղեցին իր հատակագծով»* (էջ 177): Այստեղ ճիշտ տարբերակը ոչ թե հատակագծով, այլ մանրակերտով:
- *«XVIII դ. մշակութային օջախներից առավել մեծ հռչակ ստացավ դեռևս դարասկզբին 1717թ. Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում Մխիթար Սեբաստացու կողմից հիմնադրված և վերջինիս անունը կրող հոգևոր հաստատությունը»* (էջ 308): Այստեղ սխալ ձևակերպված մտքի պատճառով հասկացվում է, թե միաբանությունն է ստեղծվել 1717 թվականին, այնինչ այն ստեղծվել է 1701-ին, իսկ 1717թ. այն տեղափոխվել և հաստատվել է Սուրբ Ղազար կղզում:
- *«Արևմտահայությունը պատրիարքարանից պահանջում էր հայ ժողովրդի պաշտպանությունը հանձնել Ռուսաստանին»* (էջ 428): Ինչպե՞ս էր դա դրսևորվում, և ովքե՞ր էին արտահայտում այդ միտումը: Նման անհիմն ձևակերպման հեղինակը այն չի մանրամասնում:
- ՀՅԴ ձևավորումը, ի համեմատություն մյուս կուսակցությունների, ներկայացվում է յուրահատուկ նկարագրով՝ կուսակցությանը վերագրելով բացառիկ գործառույթներ: *«...Ուստի կրկնելով հայկական մշակույթին բնորոշ գործառույթները՝ ՀՅԴ-ն դարձավ հայկականության դարավոր ավանդույթներին հավատարիմ այն ուժը, որը նոր ժամանակներում շարունակեց հայոց պատմության հին շրջանից (հելլենիզմ) և միջնադարից (արևելաքրիստոնեական մշակույթ) հայտնի նույն համադրական գործառույթները»* (էջ 499): Սա ակնհայտորեն կուսակցական պատմագիտության տարրերով ու անհասկանալի կենսափիլիսոփայությամբ համեմված մտքի զեղումներով լի նախադասություն է:
- ՀՅԴ պատմության բաժնում հիշատակվում է «Յուժնիյե նումերա» և «Սեվերնիյե նումերա» խմբակները՝ չբացատրելով դրանց անվանումների առաջացման ակունքները (էջ 501):

- 19-րդ դարավերջի համար Օսմանյան կայսրությունը հորջորջել «անծայրածիր կայսրություն» (էջ 507) այնքան էլ ճիշտ չէ՝ հաշվի առնելով վերջինիս թուլացումն ու տարածքային կորուստները:
- «Մուսուլմանական մոլեռանդություն» եզրի փոխարեն (էջ 508) ակադեմիական հրատարակության համար ավելի պատշաճ կլիներ օգտագործել «կրոնական մոլեռանդություն» եզրը:

ՄԽԱԼՆԵՐ ՀՂՈՒՄՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿԵՐՈՒՄ

Հատորի երկու գրքերում առկա են բազմաթիվ անճշտություններ հղումներում և մատենագիտության ցանկերում: Մասնավորապես օտար լեզուներով գրված վերնագրերում թույլ են տրված վրիպակներ և հղումների հաջորդականության խախտումներ (տե՛ս 486-րդ էջում հղում №1352 և 1353): Նույնիսկ օգտագործված գրականության ցանկում (էջ 736) կիսատ է գրված մեկ ամբողջ գրքի վերնագիր. Վ. Դադրյանի հայտնի աշխատության ռուսերեն թարգմանության վերնագրից («История Армянского геноцида: Этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа») մնացել է միայն առաջին մասը («История Армянского геноцида»): Հատորներում կան այդպիսի բազմաթիվ օրինակներ, հատկապես օտարա-լեզու գրքերի դեպքում:

Բազմաթիվ սխալներ ու անճշտություններ են սպրդել հատորների մատենագիտական ցանկերում: Շատ տեղերում ուղղակի մեջբերումներին որևէ հղում չի տրվում, ինչը գիտական տեքստի շարադրման սկզբունքների կոպիտ խախտում է: Տողատակերում նշվող շատ աղբյուրներ տեղ չեն գտել մատենագիտական ցանկերում:

Անհասկանալի է, թե ինչու հեղինակները, հիշատակելով և գնահատական տալով Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ համաշխարհային արձագանքներին, հղում են անում միայն 1965-ին հրապարակված Մնացականյանի հոդվածին, Ա. Բախչինյանի գրքերին կամ Մ. Ներսիսյանի ժողովածուին՝ չփորձելով որպես աղբյուր օգտագործել հենց հիշատակվող հեղինակների աշխատությունները կամ գոնե դրանց հայերեն թարգմանությունները (Ռիդ, Ֆրանս, Նանսեն, Բարբի, Թոյնբի, էլ Ղոսեյն և այլք): Նույնը կարելի է ասել ռուսական աղբյուրների վերաբերյալ: Հեղինակները ծանոթ չեն հղման սկզբնաղբյուրներին (Գորկի, Միլյուկով, Վեսելովսկի, Բոյուսով), այլ բավարարվել են այլոց կողմից կատարված աշխատանքի վերաշարադրմամբ (Ա. Զաքարյան, Մ. Մուրադյան, Ա. Յափուճյան): Ցանկալի էր, որ նման հեղինակավոր բազմահատորյակում լինեին ուղղակի հղումներ սկզբնաղբյուրին և ոչ թե միջնորդավորված աղբյուրների:

493-րդ էջում, խոսելով առաջավոր մարդկության կողմից ցեղասպանության դատապարտման մասին, ոչ մի հղում չի տրվում ցեղասպանության փաստը ճանաչած երկրներին, գոնե՝ տողատակում:

Հատորի երկու գրքերում մի տեղում «էջը» գրված է հայերեն, իսկ մյուս տեղում տվյալ աղբյուրի լեզվով՝ խախտելով հղումների միօրինակության սկզբունքը: Նման սխալ է թույլ տրված «նույն տեղում» ձևակերպումը օգտագործելիս: Տրված է «նույն տեղում» և «ն.տ.» տարբերակները: Տեքստերի հղումները արված են չափազանց փնթի. օրինակ՝ որոշ տեղերում անգլերեն հղումներից առաջ հանդիպում ենք «տե՛ս», որոշ տեղերում՝ «see» բառերը, թեև անհրաժեշտ էր նույնատիպություն պահպանել: Այս առումով ուշագրավ է հատկապես 495-րդ էջի 1405-րդ հղումը, որտեղ օտարալեզու երկու աղբյուրների վերնագրերը կրճատ գրված են երկու տարբեր լեզուներով. մի դեպքում՝ «op. cit.», մյուս դեպքում՝ «նշվ. աշխ.»:

Երկու գրքերում բացակայում են ներքին հղումները, ինչը հնարավորություն կտար խուսափելու անհարկի կրկնություններից:

- Էջ 330 և 740 - Melkonian V., Historical Glimpse of the Armenians in Praq.Basra, 1957. Գրքի վերնագիրը ոչ միայն սխալ է գրված, այլև կիսատ է, քանի որ իրականում պետք է լինի՝ Melkonian V., An Historical Glimpse of the Armenians in Iraq: From the Earliest Times to the Present Day, Basra, 1957.
- Հղումներում չակերտները տարբեր ձևերով են օգտագործված. օրինակ՝ «Асхабад» և “Асхабад”, էջ 352, 354:
- Էջ 486 – Հղումներում առկա է սխալ հաջորդականություն: Նույն էջում սխալ է գրված իտալացի դիվանագետ Ջակոմո Գորինիի անունը: Գրված է Կորինի և առանց անվան սկզբնատառի:
- Էջ 739 - Բ. Էքարտի՝ գերմաներեն գրված գիրքը հայտնվել է անգլերեն սկզբնաղբյուրների ցանկում:
- Էջ 740 - Issawi Ekonomic history of Iran ճիշտ տարբերակն է Economic:
- Էջ 740 - Թերի է գրված Ռաֆայել Նոգալեսի գրքերից մեկի անգլերեն անվանումը՝ Nogales R. De, Memoirs of Soldier of Fortune, New York, 1932:
- Էջ 740 - Թերի է գրված Ֆրեդերիկ Մաքլերի գրքի վերնագիրը:
- Էջ 734 – Թերի է ներկայացված Յ. Քաջբերունու գրքի վերնագիրը:
- Էջ 741 - Միայն հաջորդականությամբ են ներկայացված ֆրանսերեն սկզբնաղբյուրները:
- Երկրորդ գլխի մատենագիտության մեջ իտալերեն աղբյուրները հայտնվել են ֆրանսերենի տեղում և հակառակը:

- Առաջին գրքի մատենագիտական ցանկի հապճեպ պատրաստման հետևանքով թույլ է տրվել սկզբունքային մեկ այլ սխալ ևս. ըստ լեզուների դասակարգված աղբյուրներում թուրքերեն գրականության մեջ է ներառվել թուրք հեղինակներ Քուրքմանի և Օզջանի՝ անգլերեն լույս տեսած աշխատանքները:
- Ի դեպ, երրորդ հատորի առաջին գրքի սկզբնաղբյուրները միայն հայերեն, ռուսերեն և վրացերեն են հիշատակվում, կարծես հայ ժողովրդի պատմության այդ հատվածի մասին այլ լեզուներով կարևոր սկզբնաղբյուրներ գոյություն չեն ունեցել¹:
- Պատկերագրադումների մեջ տեղ չեն գտել առանձին տախտակներ, որոնք կներկայացնեին այդ ժամանակաշրջանի հայկական մշակույթին բնորոշ, յուրօրինակ նյութական մշակույթի նմուշները, ինչպես օրինակ՝ վաղ հայկական տպագրությունները, Կուտինայի հախճապակին, գորգագործությունը, հարսանեկան ոսկե մեղալները և այլն: Ընդհանրապես տեղին կլինեին ներդիր-տախտակները համարակալել, իսկ լուսանկարչական նյութին կցել լրացուցիչ տեղեկույթ դրանց բովանդակության վերաբերյալ:
- Երկրորդ գրքի տասնիններորդ գլխում՝ հայ մամուլի պատմության բաժնի չորրորդ ենթագլխում («Գաղթօջախների մամուլը»), Կոստանդնուպոլիսն ու Ջմյուռնիան չեն դիտվում որպես գաղթօջախներ, իսկ գաղթավայրերի բաժնում (գլուխ քսաներորդ) Կոստանդնուպոլիսն ու Ջմյուռնիան ներկայացված են որպես գաղութներ:

ԱՂԲՅՈՒԴՆԵՐԻ ԵՎ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒԴՆԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Երրորդ հատորի առաջին գրքի 133-րդ էջում, որտեղ անդրադարձ է կատարվում 1909թ. կիլիկյան կոտորածներին, ակադեմիական տեքստը շարադրված է, այսպես ասած, ազատ ոճով: Անհասկանալի տրամաբանությամբ բուն տեքստի շարադրության մեջ է ներառվել կիլիկյան իրադարձությունների պատմագիտական հետազոտությունների, այդ թվում վերջին հրատարակությունների թվարկումը, այնինչ դա կարելի էր անել տողատակում, թեև բնավ դրա կարիքը չկար՝ հաշվի առնելով բազմահատորյակի տեքստի ընդհանուր կառուցվածքն ու հայեցակարգը: Պետք է ենթադրել, որ այս դեպքում տիրապետող է դարձել հիշատակելու և հիշատակվելու բուռն ցանկությունը՝ դե, իհարկե, հրնթացս մոռանալով ՀՅԹԻ հրատարակությունները այս թեմայի վերաբերյալ:

¹ Չորրորդ հատորի առաջին գրքի մատենագիտական ցանկում տեղ են գտել միայն հայերենով ու ռուսերենով մեջբերված գրականություն, այնինչ բուն տեքստում օգտագործվել են անգլերեն ու ֆրանսերեն աղբյուրներ:

- 489-րդ էջում. «Օսմանահպատակ հայերի տեղահանության հրամանը տրվել էր դեռ 1914 թ. հոկտեմբերի 29-ից մինչև նոյեմբերի 5-ն ընկած ժամանակահատվածում: Այս փաստը հայտնել է Ռազմական նախարարության պատմության բաժանմունքի ղեկավար Ազիզ Սամիհը 1935-ին հրատարակած իր հոդվածներում»: Այստեղ տրվում է բոլորովին անհայտ, ոչ մի հեղինակավոր այլ աղբյուրով չհաստատված տեղեկություն: Նախ հղում է կատարվում Ջոն Կիրակոսյանի «Младотурки перед судом истории» աշխատությանը (1986, էջ 177-178), ապա նաև Քր. Ուոքերի «Armenia: The Survival of a Nation» գրքին (1980, էջ 200): Քանի որ Ջոն Կիրակոսյանը օգտվել է Ուոքերի գրքից, ուստի մեջբերենք վերջինիս գրքից անգլերեն տեքստը. «Even before the Sarikamish battle, measures were being taken against Armenians, according to articles in the Turkish newspapers Kurun in 1935, written by Aziz Samih, chief of the historical department of the Ottoman war ministry during the war. Samih showed that orders to attack Armenian villages were received in the east between 29 October and 5 November 1914». Միթե անգլերեն տեքստից կարելի է եզրակացնել, որ «Օսմանահպատակ հայերի տեղահանության հրամանը տրվել էր դեռ 1914 թ. հոկտեմբերի 29-ից մինչև նոյեմբերի 5-ը ընկած ժամանակահատվածում»: Այսինքն՝ ոչ միայն աղավաղվում է սկզբնաղբյուրի հաղորդած տեղեկությունը², այլև գերազնահատվում է այդ աղբյուրը:
- Հատորում չի մեջբերվում որևէ աշխատանք ցեղասպանագիտական կարևորագույն գիտական ամսագրերից՝ Journal of Genocide Research, Holocaust and genocide studies, Genocide Studies and Prevention, **և ընդհանրապես ոչ մի արևմտյան գրախոսվող և հղման բարձր գործակից ունեցող պարբերական**, չգիտես ինչու, մի քանի տեղում հղում է կատարվում ժխտողական մի հոդվածի՝ տպագրված Turkish Review (ինչպես տեքստում է, իրականում պետք է լինի Turkish Review Quarterely Digest)-ամսագրում:
- Պատշաճ գնահատական չի տրվել Հ. Մորգենթաուի հուշագրությանը, որի կարևոր սկզբնաղբյուրային արժեքն այն է, որ դեսպանը մշտական **հարաբերություններ** է ունեցել երիտթուրքական վերնախավի հետ՝ լինելով հենց որոշումների կայաց-

² Ուշագրավ է, որ Քր. Ուոքերն իր հերթին օգտվել է Հայկազ Ղազարյանի հոդվածից, ով հոդվածում մեջբերել է թերթում տպագրվածը. «October 16 (October 29) till October 23 (Nov. 5) 1914, 4 below-strength division of irregulars, totalling 17,000 reserve cavalry, under the command of Mehmet Fazil, together with a Kurdish regiment of 900 men from Veranshehir Region, were to raid the Armenian villages at night in Erzurum Province. Included were, specifically listed, the villages of Keopriu Keui, Kara Killisse, Diyadin, and Veli-Baba. These raids, according to the long article in Kurun, would include rape of the women and looting of the houses. The Kurds were so uncontrollable that they stole from their army officers and even mistreated some of the Turks»; Տե՛ս Kazarian Haigazn, "The Turkish Genocide of the Armenians: A Premeditated and Official Assault", Armenian Review, 1977, vol. XXX, no. 1, p. 15. Մեջբերումը մեկ անգամ ևս փաստում է սկզբնաղբյուրի հաղորդած տեղեկության աղավաղումը ակադեմիական հատորում:

ման ականատեսը, ինչը բացառիկ երևույթ է ցեղասպանությունների պատմության մեջ: Ցեղասպանագիտության մեջ նման անձինք որակվում են հատուկ եզրով՝ critical bystander, այսինքն՝ «կարևորագույն կողմնակի անձ»:

- Էջ 514 - սխալ է նշված Հ. Մորգենթաուի հուշագրության առաջին հրատարակության տարեթիվը. գրված է 1919թ., սակայն այն առաջին անգամ լույս է տեսել 1918 թվականին: ՀՅԹԻ-ի կողմից պատրաստված Հենրի Մորգենթաուի հուշագրության արևմտահայերեն լիակատար թարգմանությանը հղում չկա: Փոխարենը գերադասել են աղճատ արևմտահայերեն թարգմանության վերատպությունը:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՈՒ ՄԱՍՆԱՎՈՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Երրորդ հատոր, Ա մաս

Հայաստանի պատմության նոր և նորագույն շրջանները վիճելի, կուսակցական, կոնյունկտուրային ու գաղափարախոսական առավել ներագրված, խեղաթյուրված ու աղճատված հատվածներից են: Հատորի ներածական մասում կարդում ենք. «*Հայաստանի երրորդ հանրապետության ստեղծումը լայն հնարավորություններ բացեց հայ պատմաբանների առջև ճշմարիտ պատմություն շարադրելու, ազգային կուսակցությունների պատմությունն անաչառ լուսաբանելու համար*» (էջ 6): Երկու հարցի պարագայում չեն սխալվել, սակայն բուն շարադրանքը դեպքերի ու դեմքերի միապաղաղ շարադրանք-տեքստ է, այն էլ՝ խորհրդային պատմագրությունից ժառանգած՝ կուսակցական պատմություն ներկայացնելու համատեքստով: Միայն այն տարբերությամբ, որ նախկին կոմունիստական կուսակցության փոխարեն զգալի տեղ է տրվել քաղաքական կուսակցությունների գործունեության պատմությանը, պատմական դեպքերը առկախելով կուսակցական պատմություններից: Մա ակնհայտ ու հակագիտական նախատրամադրվածություն է, որը խիստ խոցելի է դարձնում նման մակարդակի աշխատանքը:

«*Օտար տիրապետության դեմ պայքարի կենտրոններ են դառնում հայկական պետականության բազմաթիվ հատկանիշներ կրող Մյունիքի ու Արցախի մելիքություններն ու սղնախները: Դրանց հետագա ամրապնդումը 1720-1740-ական թթ. հանգեցնում է այդ երկրամասերում որոշակի ժամանակով հայոց պետականության վերականգմանն ու ճանաչմանը*»: Նման պնդումները կողմնակալ դատողությունների արդյունք են, և քանի դեռ չի բերվել «պետականության հատկանիշներ» ձևակերպման հստակ բացատրությունը և դրա հիմնավորումը կոնկրետ մելիքությունների պարագայում: Այս տեսակ պնդումը նաև հակագիտական կարելի է համարել, մանավանդ որ նույն տեղում այսպիսի մի պնդում էլ կա: Նման հիմնավորման թերևս միակ փորձն ամփոփված է այս

նախադասության մեջ. «*Բանն այն է, որ պետականության հատկանիշերի մի մասի կորուստն ամենևին չի նշանակում դրա լիակատար բացակայությունն*» (էջ 4): Ընդհանրապես տեսական գիտելիքների պակասն ու մեթոդաբանական նոր մոտեցումների բացակայությունը առավել ակնառու են դառնում հենց այս ժամանակաշրջանի դեպքերն ու անցքերը ներկայացնելիս ու վերլուծելիս:

- Հատորի 36-րդ և 52-րդ էջերում թուրքերի կողմից հայկական դրոշների գրավման տեղեկությունը կրկնվում է :
- Հատորի սկզբնամասում խոսվում է Իրանի և իրանական պետության մասին, այնինչ մյուս մասերում նշվում է «Պարսկաստան» աշխարհագրական անունը, ինչը կոպիտ սխալ է (էջ 62-63):
- 75-րդ էջում առկա «Թուրքիան XVIII դ. կեսերին խիստ ճգնաժամ էր ապրում» ձևակերպումը ճիշտ չէ: Պետք է նշել Օսմանյան կայսրությունը:
- Տարօրինակ է, հատորի ոչ մի գրքում չի հիշատակվում Ռուսական կայսրության արտգործնախարար Լոբանով-Ռոստովսկու «Հայաստանը մեզ պետք է առանց հայերի» հայտնի արտահայտությունը, այնինչ խորհրդային շրջանում լույս տեսած բազմահատորյակում այս մեջբերումը կա: (Հայոց պատմության սովետական շրջանում լույս տեսած բազմահատորյակի 6-րդ հատորի 284-րդ էջում բառացի գրված է. «*Մենք ուզում ենք Հայաստանը, առանց հայերի*» (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, Հատոր VI, Հայաստանը 1870-1917 թվականներին, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981):
- Հատորում չեն պարզաբանվում ու մեկնաբանվում թուրքական պետականության, այն է՝ Օսմանյան կայսրության ցեղասպանական բնույթը և հպատակ ժողովուրդների հանդեպ գործադրված բռնության մշակույթի ուրույն հատկանիշները:
- Համշենահայերին անդրադառնալիս տեքստում օգտագործված «*հպարտ շեռնեցու ինքնությանը հարատնելու յուրահատկությունն*» ձևակերպումը խիստ բարձրագույն ու հուզական արտահայտություն է (էջ 84):
- Օտարերկրյա ճանապարհորդների ուղեգրություններում բացակայում են Հայաստանի և հայ ժողովրդին ազատագրելու ուղիներին վերաբերող անդրադարձները, որոնք կարևոր սկզբնաղբյուրներ են մասնավոր պատմությունների ու տեղեկատվության տրամադրման առումներով:
- 208-րդ էջում, խոսելով Երևանի սարդարի ռազմուժի մասին, որևէ հղում չկա Սերգեյ Մինասյանի աշխատանքներին, ով անդրադարձել է սարբազների թվում հայ զինվորների ներկայության հարցին:

- 235-րդ և 195-րդ էջերում կրկնվում է Ի. Գուդովիչին պաշտոնանկ անելու և Ալեքսանդր Տորմասովին գլխավոր հրամանատար նշանակելու տեղեկությունը:
- Անհասկանալի տրամաբանությամբ ռուսական զորքերի կողմից Ախալցխայի և Ախալքալակի գրավման դրվագների մանրամասն նկարագրություններին ավելի շատ էջեր են տրամադրվել, քան, ասենք, Երևանի բերդի գրավման նկարագրությանը: Դրա ակունքները հասկանալի են: Ուշադիր ընթերցումից պարզորոշ է դառնում, որ հատորի պատասխանատու խմբագիրը՝ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն Ա. Մելքոնյանը, յուրովի է փորձել տնօրինել ակադեմիական բազմահատորյակի բախտն ու բովանդակությունը՝ իր դոկտորական ատենախոսության բազմաթիվ հատվածներ մեխանիկորեն տեղափոխելով այս հատոր, ինչն անընդունելի է գիտականության տեսանկյունից, մանավանդ որ այդ ատենախոսությունը բազմաթիվ խոցելի կողմեր ունի: Այսպիսով, մանրակրկիտ տեղեկություններ են տրվում Ախալքալակի, Ջավախքի շուրջ տեղի ունեցող իրադարձությունների ու զարգացումների մասին՝ այսկերպ որոշակի անհամաչափություն ստեղծելով Հայաստանի մյուս շրջաններին վերաբերող պատմական դեպքերը նկարագրելիս:
- Բազմաթիվ մասերում տարբեր իրադարձություններ նկարագրելիս կամ փաստեր ներկայացնելիս բացակայում են հղումները, ինչը մեխանիկական վերաշարադրման, այլ կերպ ասած՝ արտագրության տպավորություն է թողնում (էջ 250-253):
- Հատորի պատկերագրողումների խառնիճադանջությունը, հրատարակչական դիզայնի և գրքի ձևավորման պահանջների անտեսումը, ինչպես նաև լուսանկարների համադրման բացակայությունն ու անհամամասնությունները, ի լրումն այս ամենի՝ բոլոր գործիչների ծննդյան ու մահվան թվականների և լուսանկարչական նյութի աղբյուրի բացակայությունը, միջակ կարգավիճակ են տալիս հատորներին՝ որպես հրատարակչական լիարժեք միավորներ:³
- 400-401 էջերի միջև զետեղված պատկերագրողումների վեցերորդ էջը գրագողության դասական օրինակ է: Կազմողները, օգտվելով Հայկ Դեմոյանի «Հայկական ազգային խորհրդանշաններ» պատկերագրող գրքից, որևէ հղում չեն արել աղբյուրին, իսկ Հասան-Ջալալյաններին վերագրվող զինանշանային հորինվածքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մերօրյա վառ երևակայության փնթի մի նմուշ:

³ Խղճուկ տեսք ունի նաև չորրորդ հատորի առաջին գրքի պատկերագրական նյութը: Կան նաև սխալներ: Այսպես՝ Միհրան Տամատյանի դիմանկարի տակ գրված է Արմեն Գարո (Փաստրմաճյան): Այդ նույն Արմեն Փաստրմաճյանը հիշատակվում է մի դեպքում ԱՄՆ-ում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ, մյուս տեղում՝ դեսպան: Ակնհայտ է, որ սրանք ոչ համարժեք հասկացություններ են:

Գեղագիտական կողմի կաղալը երևում է երկու բացարձակապես տարբեր բնույթի պատկերագրական նյութերի համադրման այսպիսի փորձով.

L'ARMÉNIE
JOURNAL POLITIQUE ET LITTÉRAIRE
PARAISANT LE 15 DE CHAQUE MOIS

NEUVIÈME ANNÉE - N° 99
VENDREDI 15 JANVIER 1907
LES MANUSCRITS NE SONT PAS RENDUS

DIRECTEUR: M. N. TCHÉRAZ
23 DE VINE GARDE, LONDRES, W.

ABONNEMENTS ORDINAIRES SOUS BANDES
OU SOUS ENVELOPPES CACHETÉES:
12 ANS, 15 SHELINGS — 16 fr. 75 — \$3.75

Le 29 novembre, le Père Charnetant a célébré, à la basilique Saint-Denis, une cérémonie commémorative à l'occasion du 509e anniversaire de la mort de Léon VI de Lusignan, dernier roi d'Arménie-Occidentale. A l'issue des vêpres, il a dit des prières spéciales "pour les 130,000 victimes du fanatisme musulman, immolées en haine du nom chrétien, au cours de cette année." Toute la Colonie arménienne de Paris y assistait. Le cortège s'est rendu ensuite au tombeau du roi franco-arménien, féodal traité d'union entre la France et l'Arménie.

plètement ruiné aujourd'hui, et l'on verra que les Arméniens n'ont pas oublié à leur devoir. La somme mentionnée par le Comité ne représente d'ailleurs que l'argent versé dans sa caisse par Mgr Luminet; elle n'est qu'une minime partie des sacrifices que les Arméniens se sont imposés partout en faveur de leurs malheureux compatriotes. Mais le nombre des adhérents est si grand et leur zèle si profond que l'assistance des nations étrangères est devenue indispensable. La tâche n'est point facile pour elles, et surtout pour la philanthropie britannique, dont les ressources sont vraiment épuisables. Lord Salisbury n'a qu'à encourager le lord-maire de Londres à ouvrir une souscription publique, et les généreux négociants de l'opalecité citée pourraient souscrire en un jour la somme nécessaire pour arracher à une mort certaine un demi-million de vies humaines. Et c'est alors qu'on aura dignement fêté le christmas.

ces régions au milieu d'une forte majorité de musulmans. La Chambre des députés de France ne saurait perdre de vue, quand on l'appelle à prononcer sur ces questions, que telle est l'arrière-pensée et le but final de tant d'agitations politiques.

Quelqu'un peut-il soutenir qu'il est de l'intérêt de la France de prêter la main à la réalisation d'un semblable projet? Je ne le crois pas et c'est pourquoi je signale à la Chambre le péril qu'il y aurait à favoriser de telles interventions en invoquant nos droits généraux de protection des chrétiens d'Orient, tout en déplorant la situation lamentable des Arméniens et en provoquant la répression des excès certains auxquels ont pu se livrer les autorités turques sur tel ou tel point de l'Asie-Mineure. La Chambre ferait bien, me semble-t-il, d'agir avec une grande circonspection.

Je vous dirai tout d'abord, Monsieur le Député, que je ne fais pas partie de l'Association anglo-arménienne, qui, dans votre opinion, vise "à constituer pour la nationalité arménienne un Etat indépendant, en Asie-Mineure, sur les frontières de l'Arménie russe," et que j'ai traité de rêve le

Une Faveur

Փարիզի «L'Arménie» ամսաթերթը

Սարդարապատի հուշահամալիրը

- Անուշադրության հետևանքով մեծանուն հայ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու նույն դիմանկարը հայտնվել է երրորդ հատորի և՛ առաջին, և՛ երկրորդ գրքում:
- Միքայել Լորիս-Մելիքովի անունը սխալ է ներկայացված առաջին գրքի պատկերագրողումների մեջ: Հայագի նշանավոր զինվորական ու քաղաքական գործչի դիմանկարի տակ գրված է «Հովհաննես Լորիս-Մելիքով», ինչը սխալ է:
- Երկրորդ գրքում սխալ են Մխիթար Սեբաստացու և Միքայել Չամչյանի դիմանկարների տակ գրված անունները: Նույն տեղում Միքայել Չամչյանի անվան դիմաց հայտնվել է անհասկանալի 081 թիվը:
- Տասնմեկերորդ գլխի առաջին ենթագլուխն ավարտվում է «անզուգական» մի ձևակերպմամբ. *«Դիվանագիտական այդ լարված մթնոլորտում արձածվում և միջազգային հարաբերություններում ծնունդ է առնում Հայկական հարցը՝ սկզբնական շրջանում որպես արևմտահայության ազատագրության հիմնադիր»* (էջ 421):
- Հատորի բազմաթիվ էջերում հիշատակվում է «կովկասյան թաթարների» էթնանվանումը, սակայն ոչ մի տեղ չի լուսաբանվում դրա հիմքերն ու սահմանումները: Ճիշտ կլիներ օգտագործել «կովկասյան թյուրքախոս ցեղեր» ձևակերպումը (տե՛ս էջ 425):
- «Կատարված սահմոկեցուցիչ կոտորածները, ավարներն ու ավերներն աստիճանաբար հեղափելում էին ազգային ժողովի անդամների հոգեբանությունը» (էջ 428):
- «Բազմաթիվ զոհերի գնով և սխրագործությունների շնորհիվ պատերազմում հաղթած Ռուսաստանն իրեն միայնակ զգաց» (էջ 436):
- «ՀՅԴ առաջանալու նախադրյալների մասին խոսելիս Բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի, եվրոպական սոցիալիստական շարժումների ու նամանավանդ ռուսական նարոդնիկության հեղափոխական գաղափարների և գործունեության ազդեցությունը ստեղծեց այն բարենպաստ մթնոլորտը, որը ՀՅԴ ձևավորման գործընթացը հարստացրեց համամարդկային նոր արժեքներով» (էջ 498): Ի դեպ, այս գրքերում որևէ հղում չկա ՀՅԴ բոստոնյան արխիվներին, չնայած որ արխիվային նյութի հիման վրա անգլերենով արդեն լույս է տեսել մի քանի հրատարակություն:
- *«Հայության ինքնության գլխավոր օջախներ էին հայոց եկեղեցին, ազգային դպրոցները և մշակութային հաստատությունները, որոնց դեմ էլ ցարական արքունիքը որոշեց ուղղել առաջին հարվածը»* (էջ 596):
- 296-րդ էջում. «Հայ ժողովրդի մասնակցությունը 1853-1855 թթ. Ղրիմի պատերազմին» ձևակերպումը որևէ քննություն չի բռնում ոչ միայն քանակական

մասնակցության տեսանկյունից, այլև խորհրդահայ հնացած պատմագիտության կլիշեներից է: Ճիշտ կլիներ օգտագործել «Հայերը և Ղրիմի պատերազմը»: Ի դեպ, հաջորդ ռուս-թուրքական պատերազմին անդրադարձող գլուխը վերնագրված է՝ «1877-1878ԱՅ. ռձօԵ-ԱձօնՅ՝ ԻՅ ԶՅ Ի ՊՅ ՅՍԱ». Չի խոսվում ՈՅ ՍՊՅ ՍՅ ԵՅՅ կցության մասին, ձՆԱ Յ՝ ՅԸ չ յՕ»:

- Համիդյան կոտորածների հատվածում աղբյուրագիտության առումով հակադիր պատկեր է ստացվում բուն կոտորածները ներկայացնելիս և դրա միջազգային հետևանքներին վերաբերող ենթագլխի աղբյուրագիտական հիմքերը համեմատելիս:
- Երկու գրքերում չի հիշատակվում ամերիկյան «Կարմիր խաչի» հիմնադիր Կլարա Բարտոնի մարդասիրական առաքելության մասին, որի արդյունքում տպագրվել է առանձին հաշվետվություն, այդ թվում՝ նաև հայերեն թարգմանությամբ: Ընդհանրապես կարևորություն չի տրվել համիդյան կոտորածներից հետո միջազգային հայասիրական հուժկու շարժմանը, բազմաթիվ օտարալեզու աղբյուրների և ականատեսների վկայություններին, խոսք անգամ չկա շվեյցարական հայասիրական շարժման մասին:
- 509-րդ և 544-րդ էջերում անգլիացի հոգևորական Մակ-Քոլ Մակ-Քոլմի անունը մի տեղում հանդես է գալիս որպես ազգանուն, իսկ մյուս դեպքում որպես անուն:
- 538-րդ էջում կարդում ենք. «1894-1896 թթ. ընթացքում կոտորված հայերի թվաքանակը հասավ 300 հազարի»: Մի քանի էջ հետո՝ 542-րդ էջում, գրված է. «1895 թթ. կոտորածների զոհերի թվաքանակը վերջնականապես ճշտված չէ»:
- Ի դեպ, այստեղ նշվում է ոչ թե 1894-96 թթ., այլ 1895-96 թթ.:
- 550-րդ էջում կարդում ենք. «1895 թ. *հոկտեմբերի 15-ին Բերդուսչայի ճակատամարտում զոհվում է Ջելլաթը*», իսկ երկու էջ անց՝ 552-րդ էջում, նույն Ջելլաթի դեկավարությամբ *նոյեմբերին* զեյթունցիները օգնության են շտապում 16 օր շարունակ մարտնչող Շիվիլիկ գյուղի բնակիչներին:
- Հատորներում ներկայացված չեն ՀՅԴ կովկասյան և արևմտահայ թների տարբեր ռազմավարություններն ու հակասությունները:

Երրորդ հատոր, Բ մաս

- Ակադեմիական բազմահատորյակի երկրորդ գիրքը, որտեղ ներկայացված են հայ ժողովրդի պատմության քսաներորդ դարի բախտորոշ ու ճակատագրական դրվագները, առանձնահատուկ պատասխանատվություն ու գիտական խորքային վերլուծություններ պետք է պահանջեր հատորների խմբագրակազմից՝ հաշվի

առնելով քննարկվող ու ներկայացվող թեմաների հրատապությունն ու արդիականությունը մի կողմից, մյուս կողմից՝ Ադրբեջանի ու Թուրքիայի ժխտողականության ու հակահայկական այլատյաց քաղաքականությունը:

- Առաջին իսկ էջի ընթերցումից, սակայն, պարզ է դառնում, որ խմբագրակազմը ոչ միայն չի ձերբազատվել մարքսիստական պատմագրության չուզունա-պրոլետարիատական կապանքներից, այլև զանց է առել հարյուրավոր սկզբնաղբյուրներ ու արխիվային փաստաթղթեր՝ օգտագործելով երկրորդական ու գիտականորեն քննություն չբռնող աղբյուրներ:
- Գրքի առաջին ենթագլուխն սկսվում է ավանդական ու գլխապտույտ առաջացնող՝ չափ ու կշռի, ծավալային միավորների անտիրապետելի արտահոսքով՝ փութ, դեպատին, դույլ և այլն, որից հետո պատմության հետ ծանոթանալու ընթերցողի ցանկությունը կտրուկ նվազում է: Ըստ որում՝ կապիտալիստական հարաբերությունների ու պրոլետարական շարժման մասին խոսելիս արժեք գոնե ծանոթանալ վերջին երկու տասնամյակում Ռուսաստանի Դաշնությունում լույս տեսած և այս հարցերը նորովի ներկայացնող սկզբնաղբյուրներին, ոչ թե բավարարվել 1950-60-ականների խորհրդահայ պատմագիտության հնամաշ նմուշներով:
- Հատորի այս գրքի առաջին ցնցող հայտնագործությունը թերևս սա է. *«Արևելյան Հայաստանը կոնյակի ու օդու արտադրությամբ Անդրկովկասում շարունակում էր գրավել առաջին տեղը, իսկ գինու արտադրությամբ զիջում էր Վրաստանին»* (էջ 4): Հարց է ծագում, թե «Վրաստան» և «Արևելյան Հայաստան» աշխարհագրական անվանումների տակ ինչ է հասկացվում, և հետևաբար ինչպես էին չափվում ոգելից խմիչքների արտադրության ծավալները:
- Մեկ այլ տեղում նույն տրամաբանությամբ շարադրված է հետևյալը. *«Ուստի օրինաչափ է, որ Վրաստանում և Բաքվում հայ բանվորների թվաքանակն անհամեմատ ավելի մեծ էր, քան Արևելյան Հայաստանում»* (էջ 9):
- Խոսելով ազգային և կրոնական թշնամանք հրահրելու ցարական կառավարության քաղաքականության մասին, հեղինակները տալիս են հետևյալ ձևակերպումը. *«Անդրկովկասում այդ քաղաքականությունն ուղղվում էր հայերի ու թաթարների դեմ»* (էջ 19): Այստեղ ոչ միայն տրված չէ «թաթար» էթնանվանման բացատրությունը, այլև ռուսական կայսերապաշտ քաղաքականության հավասար թիրախներ են ներկայացվում հայերն ու կովկասի թուրքախոս ցեղերը, այնինչ ակնհայտ է, որ այդ քաղաքականությունը ենթադրում էր առավել հետամնաց մահմեդական զանգվածներին հայերի դեմ օգտագործելը, այլ ոչ թե հակառակը: Մեկ այլ տեղում օգտագործված է «հայ և թաթար գրողներ» արտահայտությունը, որը նույնպես անընդունելի է (էջ 21):

- Ցնցող եզրակացության են հանգում, այսպես կոչված, հայ-թաթարական բախումների հատվածը նկարագրելիս. «1905-1906 թթ. արևելահայությունը մարտական դաստիարակություն ստացավ»: Ապա նույն էջի տողատակում գրվում է. «Այն իր քննությունը բռնեց նաև հետագայում՝ դարավերջին սկսված Ղարաբաղյան ազատամարտի տարիներին» (էջ 21): Նման հակազիտական մտքի տակ զավառական հայրենասիրական պաթոսն է և ոչ ավելի: Հապա ո՞ւր մնաց արևմտահայերի մասնակցությունը, ասենք, ռուս-թուրքական պատերազմներին, 1918թ. հերոսամարտերին կամ էլ Հայրենական Մեծ պատերազմին: Արդյոք սա մարտական փորձառություն էր, թե ոչ, եթե հետևենք հատորը պատրաստողների տրամաբանությանը: Հարցադրումն ամենևին էլ հռետորաբանական չէ:
- Խոսելով կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ Ռուսական կայսրության տարածքում ապրող հայերի կողմից պատգամավորական ժողով հրավիրելու մասին, հանդիպում ենք հետևյալ ամփոփիչ մտքին. «Ժողովի հրավիրումը հայոց պետականության ստեղծման կարևոր փուլերից էր» (էջ 22): Ակնհայտ է, որ հեղինակներն այստեղ տալիս են դեպքերի հաջորդականության տրամաբանությանը հակասող միտք, քանի որ նման ժողովը՝ որպես այդպիսին, այդ պահին չէր կարող հանդես գալ որպես հայկական պետականության վերականգնման նախասկիզբ: Պետք է միայն արձանագրվեր, որ այն բախտորոշ նշանակություն ունեցավ հետագա տարիներին տեղի ունեցած իրադարձությունների համատեքստում:
- Հատորի այս գրքում քննական վերլուծության չի ենթարկվում Անդրանիկի ու Նժդեհի գլխավորած հայկական ջոկատների մասնակցությունը Բալկանյան պատերազմներին: Հստակ ներկայացված չեն դրա արդյունքն ու նպատակահարմարությունը, ինչպես նաև թողած դրական կամ բացասական հետևանքները:
- Ադանայի կոտորածների դեպքում «Հոլոքոստ» եզրույթը, որն օգտագործվել Ֆերիման Դաքեթի հեղինակած գրքի վերնագրում, լույս է տեսել ոչ թե Բոստոնում, այլ Լոնդոնում: Հեղինակները խուսափել են գրքի ամբողջական վերնագիրը գրելուց, քանի որ այն վերահրատա-րակվել է Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կողմից (էջ 54):
- Ազգային պատմությունը առանձին կուսակցությունների պատմության դրվագներով ներկայացնելու փորձը հանգեցրել է նյութի մատուցման ժամանակագրական վայրիվերումների:
- ՀՅԴ-ի և երիտթուրքերի համագործակցության դրվագները նկարագրելիս որևէ հղում չկա այս հիմնահարցերին անդրադարձած Մերի Քոչարի մենագրությանը: (Мери Кочар. Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос, Ереван, 1988, изд-во Ереванского университета, 307 с.):

- Տեքստում համարյա նույնությամբ՝ մեկ էջ ծավալով, կրկնվում է «Դաշնակցության գործին» վերաբերող անդրադարձը (տե՛ս էջ 30 և 110):
- 127-րդ էջում Ադանայի կոտորածների դրվագը ներկայացվում է հետևյալ կերպ. *«Կոտորածներից միայն երկու ժամ անց տեղի հայությունը հասկացավ, որ նախճիրների կազմակերպիչն իշխող վարչախումբն է»*: Սա բացարձակ անլուրջ և ոչ գիտական պնդում է:
- Հատորներում լուսանկարչական նյութն անհամաչափ և անորակ է ներկայացված: Այսպես օրինակ՝ կամավորների դեպքում լուսանկարների որակները ուղղակի խայտառակ են: Երկրորդ հատորի 7 ներդիր-տախտակները վերաբերում են կամավորական շարժմանը և միայն երեք տախտակ է նվիրված Մեծ եղեռնի թեմային:
- Ներդիրների առումով կոպիտ սխալ է երկրորդ գլխում 19-20-րդ դարի հայ մշակութային ու քաղաքական գործիչների լուսանկարներից հետո տեղադրել առաջին գլխի՝ 17-18-րդ դդ. հայ մշակույթին վերաբերող պատկերագրական նյութը:
- Նույն տեղում սխալ է ձևակերպված նաև «Բառզիրք Հայկազեան լեզուի» գրքի բացատրագիրը:
- 213-րդ էջում կարդում ենք. *«1884 թ. իբրև բերդ հիմնված Ալեքսանդրոպոլը սկսեց կառուցապատվել 1837 թ. կազմված գլխավոր հատակագծով»*: Այստեղ ակնհայտ է, որ թվականների տեղերը ճիշտ չեն տեղադրվել:
- Այն, որ գրքի որոշ բաժինների հեղինակները զլացել են տասնամյակներ առաջ պատրաստված նյութի վերանայման հարցում, ակնհայտ է դառնում հետևյալ օրինակներից. *«...ճարտարապետ Գ. Տեր-Միքելյանի նախագծով կառուցվեց «Մաժեստիկ» (այժմ «Թբիլիսի») հյուրանոցի հինգհարկանի խոշոր շենքը»*: Մյուս տեղում. *«Ներկայացումները տրվում են «Կովկաս» հյուրանոցի սրահում, հետագայում՝ Ջանփոլադյանի քաղաքային ակումբում (ներկայիս Սպայի տունը)*: Երրորդ հատորի հրատարակման պահից (2015թ.) առնվազն տասնհինգ տարի առաջ «Թբիլիսի» հյուրանոցը կոչում է «Մարիոթ», իսկ Երևանի սպայի տունը 2002-ին ապամոնտաժվել է (տե՛ս 215 և 234):
- Երրորդ հատորում խոսվում է Արևմտյան Հայաստանում և հայաբնակ այլ քաղաքներում լույս տեսած միայն հայատառ թուրքերեն մամուլի մասին, տրվում են դրանց բոլորի անվանումները, սակայն շուրջ հիսուն հայալեզու մամուլի և ոչ մի անուն չի հիշատակվում: Այնինչ այդ պարբերականները հայ մամուլի պատմության կարևորագույն մասն են:
- Հատորի ոչ ճիշտ ժամանակագրական ու թեմատիկ բաժանման հետևանքով բազմաթիվ տեղերում մի քանի պարբերություն կրկնվում է. այսպես՝ Հայ մամուլի

բաժնում Զմյուռնիայում լույս տեսած պարբերականներին վերաբերող տեղեկությունը կրկնվում է Գաղթօջախների «Զմյուռնիա» բաժնում (էջ 285 և 316):

- 289-րդ էջում սխալ է ներկայացված «Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միության»՝ ՀՄԸՄ-ի անվանումը: Այն ներկայացված է որպես «Հայ մարզական ընդհանուր միություն»:
- 298-րդ և 447-րդ էջերում ԱՄՆ մի շարք պարբերականներում աշխատանքի անցած հայ լրագրող Խաչատուր Օսկանյանի ազգանունը հանդիպում ենք «Օսկանյան» և «Ոսկանյան» տարբերակներով:
- էջ 310 - *«Զմյուռնիայի հայություն 1916թ. սկզբներին միայն երիտթուրքերը որոշեցին ձեռնարկի լինել Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի (որի բնակչությունը նախապես մասնակիորեն տեղահանվել էր 1915 թ. նոյեմբերին և ապա՝ 1916թ. հոկտեմբերին) հայությանը արտրելու և ոչնչացնելու մտադրությունից»:* Խիստ անորոշ ու Մեծ եղեռնի այս կարևոր դրվագի հանգամանքները չբացահայտող ձևակերպումներ:

Տարակուսելի է, թե ինչու հատորի խմբագրակազմը տեղին է համարել ժամ առ ժամ, գյուղ առ գյուղ ներկայացնել ֆիդայական կռիվները, որոնց մեծ մասը տեղային նշանակություն է ունեցել և ոչ մի ազդեցություն չի թողել կարևոր իրադարձությունների վրա, բայց, ասենք, շատ կարևոր մի իրադարձության՝ 1912թ. հայ գրերի գյուտի և տպագրության համահայկական հոբելյանների մասին որևէ հիշատակում չկա: Այնինչ Առաքելոց վանքի կռիվը ներկայացված է 3,5 էջի սահմաններում:

Հակառակ դրան՝ շուրջ 150 հազար հայ որբերի ու վերապրածների կյանքը փրկած Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի ամերիկյան կոմիտեի վիթխարի մարդասիրական գործունեությանը ընդամենը մեկ պարբերություն է հատկացվել: Հսկայական նյութական ու դրամական միջոցների հավաքագրման, Միրիայում, Լիբանանում, Երուսաղեմում, Խորհրդային Հայաստանում, Կիպրոսում ու Հունաստանում ստեղծված տասնյակ որբանոցների մասին՝ ոչ մի հիշատակում: Հատորում չկան Էմմա Քուշմանի, Լավջոյի, Բողիլ Բյոռնի, Ենի Ենսենի, Սառա Քորնիլիսի և այլոց անունները, ովքեր հարյուրավոր հայերի կյանքեր են փրկել:

Ոչ մի տողով անգամ չի հիշատակվում Ավրորա Մարդիգանյանի և «Հոգիների աճուրդ» ֆիլմի մասին, որի ցուցադրությունները համաշխարհային ընդգրկունություն ընդունելուց և որբերի համար հսկայական միջոցներ ապահովելուց զատ միջազգային հանրության շրջանում Հայոց ցեղասպանության մասին ահազանգող լայնածավալ իրազեկման առիթ հանդիսացավ:

Էջ 366 - Խոսելով Ռուսաստանի, ի մասնավորի՝ Աստրախանի հայ գաղութի մասին, չի հիշատակվում, որ 1717 թվականին այստեղ հայկական թեմ է ստեղծվել:

Էջ 412 - Կովկասյան թաթարների ազգային խորհուրդը երիտթուրքերի աջակցությամբ մայիսի 28-ին Թիֆլիսում հռչակեց արհեստածին նոր պետության ստեղծումը: Իրականում, այսպես կոչված «Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության անկախության» հռչակումը տեղի է ունեցել 1918թ. մայիսի 27-ին⁴:

Քսաներկուերորդ գլխում միևնույն իմաստով օգտագործվում է «թաթար», «ադրբեջանցի» և «մահմեդական» բառերը, ինչը կոպիտ սխալ է (տե՛ս էջ 550, 552, 554):

Էջ 542 - Եզրափակելով Մեծ եղեռնին նվիրված գլուխը՝ առանձին կետերով տրված են հետևյալ ամփոփումները.

ա) «Առաջին աշխարհամարտի տարիներին երիտթուրքական կառավարության կողմից իրականացված հայերի ցեղասպանության և ռուսական բանակի մի շարք նահանջների հետևանքով 1914-1916 թթ. միայն Այսրկովկաս և Հյուսիսային Կովկաս գաղթեցին շուրջ 370 հազար գաղթական:

բ) Գաղթականության առաջացումը պատճառեց ոչ միայն նյութական հսկայական կորուստներ, այլև հոգեբանական և բարոյական ծանր հարված հասցրեց արևմտահայությանը:

գ) Հարյուրամյակների ընթացքում տարբեր կողմերից բզկտված պատմական Հայաստանը հայազրկվեց, իսկ հայ ժողովուրդը զրկվեց իր պատմական հայրենիքից:

դ) Չնայած բազմահազար գաղթականներ փրկվեցին կոտորածներից, սակայն հայրենիքի կորուստը և գաղթաշխարհի առաջացումը հետագայում պատճառ դարձավ տարածաշրջանային «միկրոգենոֆոնի» մահացմանը:

ե) Այդուհանդերձ գաղթաշխարհը, ինչպես նախորդ պատերազմների ժամանակ, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ևս նպաստեց Արևելյան Հայաստանում հայ տարրի ստվարացմանը և հայ ժողովրդի հավաքական գոյությանը»:

զ) «Գաղթականներն իրենց մասնակցությունը բերեցին Արևելյան Հայաստանի ավերված տնտեսության վերականգնման գործին և, թեկուզ իրենց քանակական առումով, նպաստեցին Հայաստանի առաջին Հանրապետության կայացմանը:

Նման վերլուծությունները և օգտագործված ձևակերպումներն ու եզրույթները որևէ աղերս չունեն գիտական եզրահանգումների հետ և չեն արտացոլում Մեծ եղեռնի իրական հետևանքներն ու դրանց ծավալները:

---

⁴ Չորրորդ հատորի առաջին գրքում հենց մայիսի 27-ն է հիշատակվում Ադրբեջանի անկախության հռչակման օր:

Էջ 413 – Վիճելի է 1918թ. սեպտեմբերին Բաքվի հայության զոհերի թիվը: Խոսվում է ավելի քան 30000 զոհի մասին, այնինչ նույն էջում հղում են տալիս դեպքերի ականատես-հեղինակ Բախշի Իշխանյանին, ըստ որի՝ զոհերի թիվը 9.029 է, իսկ բոլոր զոհերի և մահացածների ընդհանուր թիվը կազմում է 13,207: (տե՛ս Բ. Իշխանեան. Բագուի մեծ սարսափները, Թիֆլիս 1920, էջ 554):

Երկրորդ գրքում պարզաբանված չէ Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության ներքաշման նախադրյալները, գերմանաթուրքական պայմանագրի էությունը, ինչը շատ կարևոր է՝ բացահայտելու համար երկու երկրների ծավալապաշտական նկրտումները:

Հատորում «երթ»-ների, կարելի է «ենթադրել», «կարելի է պնդել» ձևակերպումներով նախադասությունների ու մտքերի շարադրումն անթույլատրելի է նման մակարդակի գիտական աշխատանքի համար: Օրինակ՝ երկրորդ գլխի 455-րդ էջում կարդում ենք. *«Եթե հաստատվի 1917թ. բոլշևիկյան հեղափոխության շրջանում Պետերբուրգի արգենտինյան դեսպանատան ղիվանապետ ու նրա առժամյա պատասխանատու Պեդրո Նավեյյանի հայկական ինքնությունը...»*: Անընդունելի է ակադեմիական նման հրատարակության մեջ այսպիսի ենթադրական ձևակերպումների ներառումը:

Էջ 467 – Կարդում ենք. «Հայության ճնշող մեծամասնությունը մասնակցեց կամավորական շարժմանը, որովհետև հուսախաբ էր եղել երիտթուրքերի խոստումներից և համոզված էր, որ կամավորները կարող էին պաշտպանել արևմտահայերին կոտորածներից»:

Ակնհայտ է, որ սա դաշնակցական կուսակցական պատմագիտության թեզերից է, որն ունի որոշակի նպատակներ:

502-րդ էջում գրված է. *«Դանիացի միսիոներուհի Ալմա Յոհանսոնի տեղեկությամբ...»*, իսկ 519-ում նշված է. *«Շվեդուհի միսիոներուհի...»*: Իրականում Ալմա Յոհանսոնը շվեդուհի էր: Ի դեպ, տեքստում առնվազն չորս տեղում հղում է տրվում Ա. Յոհանսոնի հուշագրությանը, սակայն մոռացվում է մեջբերել տասնյակ ոչ պակաս կարևոր այլ օտար ականատեսների վկայությունները:

Էջ 508 - Անհասկանալի տրամաբանությամբ տեքստում հայտնվել է ֆրանսիական «Գիշեն» հաճանավի անորակ մի լուսանկար, այն դեպքում, որ հատորի կառուցվածքում՝ որևէ այլ տեղում, լուսանկար զետեղված չէ:

554-րդ էջում գրված է. «Կասկածից վեր էր, որ Կովկասի մահմեդական ազգերն ու ցեղերը կընկնեին թուրքական հաջողությունների ազդեցության տակ»:

«Կովկասի մահմեդական ժողովուրդները» ձևակերպումն ավելի է նախընտրելի այս պարագայում:

Ներկայացվող իրադարձություններում բացակայում է պատմական իրադարձությունների ու գոյություն ունեցող իրավիճակի համատեքստը: Իսպառ բացակայում է Օսմանյան կայսրությունում տիրող իրավիճակի նկարագրությունը և տրոհվող ու քայքայվող կայսրության տրամաբանությունը: Սալոնիկյան ժողովների մասին տեղեկություն չի տրվում, սակայն հետո ինչ-որ մի տեղ հիշատակվում են Սալոնիկյան ժողովները՝ առանց պարզաբանելու, թե ինչ էր դա: Սա անտեղյակ ընթերցողի մեջ կարող է տարակուսանք և անհասկացողություն առաջացնել:

Խոսելով Առաջին աշխարհամարտում հայերի մասնակցության մասին՝ մի ամբողջ ենթազույգ է նվիրված ռուսական բանակին ցուցաբերված հայերի օժանդակությանը, ներկայացված է կամավորական ջոկատների ստեղծումը, սակայն չկա համարժեք տեղեկատվություն օսմանյան բանակում հայերի ներկայացվածության մասին: Սա ստեղծում է հայերի «դավաճանության» վտանգավոր պատկեր և հաստատում թուրքական ու օտարազգի ժխտողական պատմաբանների նմանօրինակ պնդումները: Այնինչ հայերը՝ որպես Օսմանյան կայսրության քաղաքացիներ, ներգրավվեցին զինվորական ծառայության մեջ և խիզախություն դրսևորեցին պատերազմի սկզբնական շրջանում: Կապիտան Սարգիս Թորոսյանի հանրահայտ օրինակը, որի մասին վերջին տարիներին բազմաթիվ հիշատակումներ եղան հայկական ու թուրքական աղբյուրներում, չզիտես ինչու վրիպել է հեղինակների աչքից:

Խոսք չկա նաև Սարիղամիշի ճակատամարտում օսմանյան բանակի շարքերում կռված հայ զինվորիների մասին, որոնցից մի քանի հազարը գերի ընկան և որպես ռազմագերի աքսորվեցին Սիբիր:

Կազմված տեքստը գիտականության տեսանկյունից խոցելի լինելուց զատ ակնհայտորեն կրում է խորհրդային ժառանգության հետքը. օրինակ՝ հեղինակը անհասկանալի պատճառներով մի քանի տեղում հիշատակում է Ս.Բուդյոնիի անունը, ով հետագայում կդառնա խորհրդային մարշալ, սակայն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ընդամենը կրտսեր հրամանատար էր: Խորհրդային պատմագրության ժամանակաշրջանում դա հասկանալի կլիներ, անկախ Հայաստանում՝ ոչ:

Ջարմանալի է, որ թեմայի հետ առնչություն ունեցող անձնավորությունը կարող է չիմանալ, որ անգլիացի հայտնի քաղաքական գործիչ, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Դեվիդ Լլոյդ Ջորջի ազգանունը Լլոյդ Ջորջ է, և «Լլոյդ» ոչ թե նրա անձնանուն է, որը Դեվիդ է, այլ ազգանվան մի մասը: Այս պարա-

գայում տեքստում հանդիպում ենք Ջորջ ազգանունով վարչապետի, իսկ տողատակերում Ջորջ ազգանունով (էջ 466) հեղինակի:

Երկրորդ գրքում հիշատակվում է, որ Թեշքիլաթ ջոկատներում բանտերից ազատված հանցագործները մեծամասնություն էին կազմում, ինչը չի համապատասխանում իրականությանը (էջ 479):

Նկարագրելով հայ մտավորականության ձերբակալությունը՝ նշվում է ձերբակալության ավարտի թիվը՝ մայիսի 19-ը: Նախ հասկանալի չէ, որտեղից է վերցված այդ թիվը, և, բացի այդ, ճիշտ չէ ձերբակալությունները այս ժամկետին ավարտված համարելը: Գրիգոր Չոհրապը, օրինակ, ձերբակալվեց մայիսի 20-ին (էջ 484):

Էջ 483 - *«Նշանավոր երգահան Կոմիտասը, բռնագաղթի ժամանակ ականատես լինելով հայության դժոխային տառապանքներին, կորցնում է բանականությունը»:*

Նման ձևակերպումը լավագույնս բանաձևում է այն պնդումը, որ Հայոց ցեղասպանության պատմությունը ներկայացնող հեղինակներն ու խմբագրակազմի պատասխանատուները բացարձակապես չեն տիրապետում նյութին. Կոմիտասը երբևէ ականատես չի եղել որևէ բռնագաղթի, իսկ նրա հոգեկան հիվանդության զարգացման վերաբերյալ բազմաթիվ հետազոտություններ են լույս տեսել, որոնք հաջողությամբ զանց են առնվել հատորի այս կարևոր հատվածը պատրաստելիս:

488-րդ էջում կարդում ենք. *«Հայերի ցեղասպանությունը չավարտվեց 1915 թ.: Տեղեկանալով, որ աքտրավայրերում ողջ են մնացել հայ տարագիրներ, օսմանյան կառավարության հրամանով սկսվեց նրանց ոչնչացումը»:* Եթե նույնիսկ անտեսենք շարադրանքի ոչ գիտական բնույթը, տարակուսանք է առաջացնում նման փաստաթղթի՝ հրամանի գոյության մատնանշումը: Ինչպես հայտնի է, երիտթուրք առաջնորդները փորձում էին հնարավորինս քողարկել իրենց գործողությունները, և նշանակում է նման պաշտոնական հրամանի լինելը ոչ միայն հայտնի չէ, այլ ավելի շատ՝ քիչ հավանական:

Բացի այդ, անհասկանալի է, թե ինչու է հեղինակը որոշել այդ տեղեկությունը տեղադրել հենց այդ հատվածում՝ «Հայերի կոտորածները 1916 թ.» ենթագլխում, եթե տեղահանության մասին խոսվում էր նախորդ ենթագլուխներում, մասնավորապես՝ 484-487 էջերում:

Անհասկանալի է, ինչու՞ է արհեստականորեն առանձնացվել «Հայերի կոտորածները 1916 թ.» ենթագլուխը, առավել ևս, որ նույն այս ենթագլխում քննարկվում են թեմաներ, որոնք ժամանակագրական առումով դուրս են նշված թեմայից: Բացի այդ, անհասկանալի է, թե ինչու հենց այդ ենթագլխում են սկսում քննվել Հայոց ցեղասպանու-

թյան հետևանքները (Հայրենագրկում, մարդկային կորուստներ. Մշակութային ժառանգության կորուստ եւ այլն), եթե ցեղասպանությունը դեռ ընթացքի մեջ էր: Այս վաղաժամկետ ամփոփման իմաստն անհասկանալի է:

493-րդ էջում հանդիպում ենք հետևյալ մտքին. «Հայերի, ասորիների և հույների ցեղասպանությունը միայն 1914-16 թթ. չսահմանափակվեց: Այդ ոճրագործությունը շարունակվեց 1918 և 1920 թթ.»։ Կարելի է ենթադրել, որ 1917 թվականին ցեղասպանության իրականացման մեջ դադար է եղել, ինչն այդպես չէ:

Էջ 505 - «Դիմադրական մարտերը Մուշ-Սասունում և Շապին Կարահիսարում» վերնագիրը կրող ենթաբաժնում նույնությամբ հայտնվել է Տրապիզոնի վիլայեթի ինքնապաշտպանական փորձերի մասին հատվածը: Տրապիզոնի ինքնապաշտպանությանը վերաբերող այս նույն պարբերությունը առանց փոփոխության հայտնվել է հաջորդ էջում՝ այս անգամ «Սուետիայի հայության հերասամարտը: Ֆրնտրճագի և Ուրֆայի գոյամարտերը» ենթագլխում (տե՛ս էջ 506):

Բաժնում խոսք անգամ չկա Հայոց ցեղասպանության պատմության կարևորագույն դրվագներից մեկի՝ երիտթուրքերի դատավարության մանրամասների մասին (երբ ստեղծվեց, ինչ ընթացք ունեցավ գործունեությունը, ինչ մեղադրանքներ ներկայացվեցին, ու ինչ վճիռներ կայացվեցին, ինչպես նաև՝ ինչ հանգամանքներում ոճրագործները խուսափեցին պատժից): Ընդամենը տրվում է հպանցիկ գնահատական: Այնինչ երիտթուրքերի դատավարությունները կարևոր դրվագներ են հայերի ցեղասպանության մասին որոշումների կայացման մեխանիզմների, ոճրագործների հիերարխիայի ու ցեղասպանության գործընթացի բացահայտման տեսանկյունից:

Միմյանց հաջորդող 624-625 էջերում կարդում ենք. «Մարտի 15-ին Հ. Բագրատունին ծանր վիրավորվեց, կորցրեց ոտքը, ինչը թույլ չտվեց ավարտին հասցնել հնարավոր և լավ կազմակերպված ծրագիրը», ապա մեկ պարբերություն անց. «...գեներալ-մայոր Հակոբ Բագրատունին (մարտի 15-ի մահափորձի հետևանքով անդամահատվում է ձախ ոտքը)»:

528-րդ էջում կարդում ենք այսպիսի ցնցող մտքերի մի շարադրանք. «Այսպիսով՝ հայերի զանգվածային սպանություններն Օսմանյան կայսրության տարածքում համարվել են հանցագործություն ինչպես դրա իրագործումից առաջ, այնպես էլ ընթացքում և հետո...»:

Թուրքական տեսակետների ներկայացում

Երրորդ հատորի երկրորդ մասի 467-րդ էջում հանդիպում ենք այս հատորներում տեղ գտած միզուցե ամենավտանգավոր մտքին. «Հայերի ճնշող մեծամասնությունը

մասնակցեց կամավորական շարժմանը, որովհետև հուսախաբ էր եղել երիտթուրքերի խոստումներից և համարում էր, որ կամավորականները կարող էին պաշտպանել արևմտահայությունը կործանումից»:

Այս պնդման վտանգավորությունն այն է, որ այստեղ կրկնվում է թուրքական ժխտողականության գլխավոր թեզերից մեկը, որը հանգում է հետևյալ պնդմանը. «Հայերի ճնշող մեծամասնությունը դավաճանեց Օսմանյան կայսրությանը պատերազմի ժամանակ և պատժվեց դրա համար»: Հայկական տեսակետն այս տարիների ընթացքում եղել հայերի մեծ մասի հավատարմությունը Օսմանյան կայսրությանը, կասկածանքից ու հնարավոր կտրուկ քայլերից խուսափելու համար, ինչն ապացուցվում է հեղինակավոր ցեղասպանագետների և պատմաբանների բազմաթիվ հետազոտություններում: Սակայն, չգիտես ինչու, ակադեմիական բազմահատորյակի հեղինակները որոշել են ամրապնդել հենց թուրքական տեսակետը: Այս սարսափելի պնդումը կրկին հայտնվում է տեքստի մեջ, հակառակ նրան, որ 2012 թվականին ՀՅԹԻ-ի կողմից ներկայացված դիտողություններում նշվում էր նման ձևակերպումներից գերծ մնալու անհրաժեշտությունը:

Նույն գրքի 468-րդ էջում նկարագրվում է արևմտահայերին կամավորական ջոկատներին մասնակից դարձնելու մասին. «...աշխարհագրային ստորաբաժանումներում ընդգրկել բացառապես արևմտահայերին և Թուրքիայի հետ սահմանամերձ շրջաններում բնակվողներին: Այս ընտրությունը բացատրվում էր մարտական գործողությունների ապագա թատերաբեմին նրանց քաջատեղյակությանը»: Նորից շեշտվում է արևմտահայերի ակտիվ մասնակցությունը, ինչը չի համապատասխանում իրականությանը:

115-րդ էջում տրված է Արամ Մանուկյանի գնահատականը կամավորական շարժմանը: Ա. Մանուկյանը «կորստաբեր էր համարում կամավորական շարժումը, ինչը, նրա կարծիքով, զենք էր լինելու իթթիհատական կառավարության ձեռքին՝ արդարացնելու իր հակահայ ջարդարարական քաղաքականությունը»: Ապա տրվում է հետևություն. «Եվ իրոք, երիտթուրքերն օգտագործեցին նման պատրվակը հայերի ցեղասպանության ծրագիրն իրականացնելու համար»: Հաջորդ միտքը պարունակում է բազմաթիվ հակասություններ ու երկակի մեկնաբանությունների տեղիք է տալիս. «Հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, սակայն, որ հայերի ցանկացած կողմնորոշում չէր փրկի արևմտահայությանը մեծ աղետից: Որովհետև երիտթուրք կառավարողները, առաջնորդվելով պանթուրքիզմի ու համախալամական կրոնապետական ցեղասպանական ծայրահեղ հետադիմական գաղափարներով, նախօրոք ծրագրել էին Հայոց ցեղասպանությունը, և այդ տեսանկյունից ամենևին էլ նշանակություն չունեի հարցը, թե

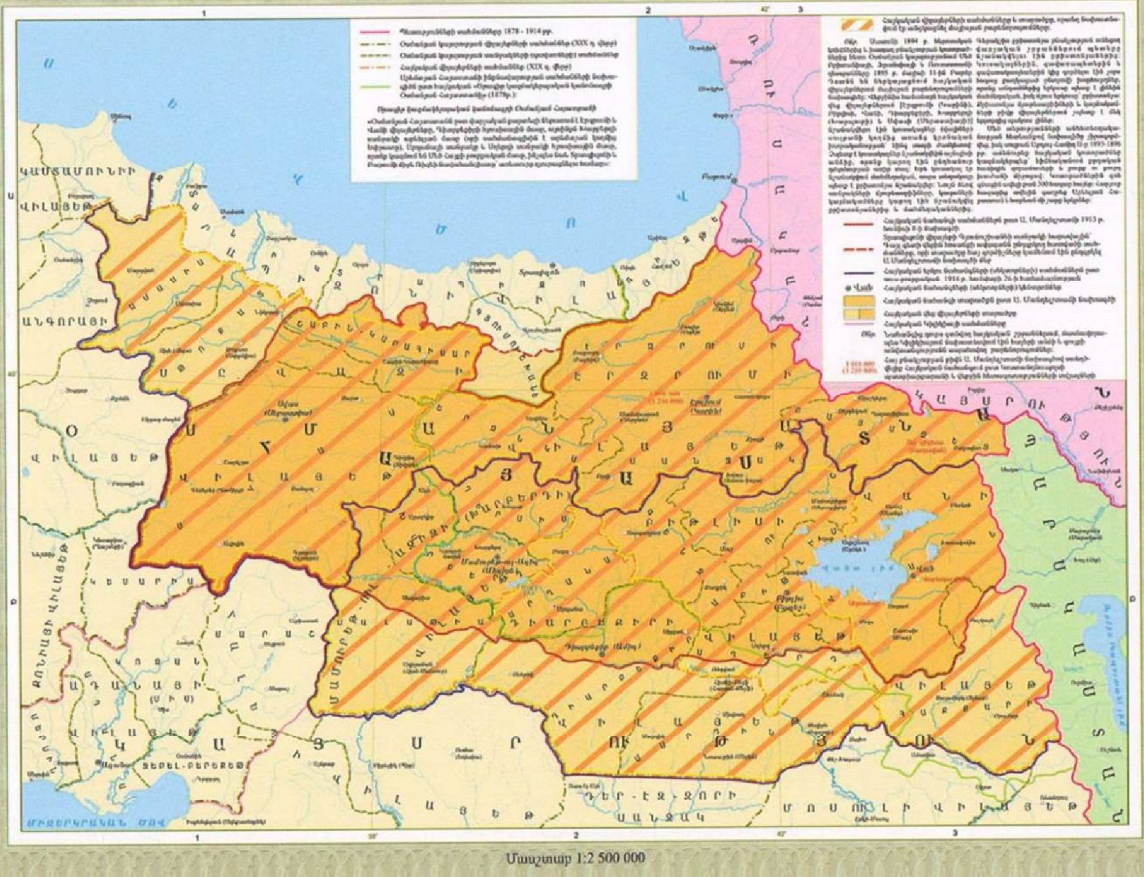
ինչպես իրենց կյանհեն հայերը: Դա էր պատճառը, որ ՀՅԴ վարած զգուշավոր քաղաքականությունն արևմտահայոց հարցում արդյունք չտվեց և չէր էլ կարող տալ» (էջ 115):

Թե ինչ են ցանկացել ասել հատորի հեղինակները նման ձևակերպմամբ, կարելի է երկակի մեկնաբանել: Համենայն դեպս, ակնհայտ է, որ նման նուրբ հարցերի խորքային վերլուծության փոխարեն, տիրապետող է դարձել հերթապահ ձևակերպմամբ հարցը փակելու նախատրամադրվածությունը:

482-րդ էջում տրված այս միտքը որևէ հղմամբ հիմնավորված չէ. *«Լինում էին դեպքեր, երբ որոշ թուրք սպաներ նախազգուշացնում էին հայ զինվորներին՝ խորհուրդ տալով դասալքել և անցնել ռուսների կողմը: Հայերը, սակայն, գիտակցելով, որ հակառակորդի կողմն անցնելը կարող է ողբերգական հետևանքներ ունենալ իրենց հարազատների համար, գերադասում էին մնալ կամ վերադառնալ տուն»:*

Այս ձևակերպումը ոչ միայն նման է հեքիաթասացության, այլև հիմնավորում է թուրքական կողմի՝ հայ զինվորներին դասալքության մեջ մեղադրելու թեզը:

Հատորները այժի են զարնում քարտեզագրական նյութի խառնիճադանջությամբ և պատմական քարտեզների անհարկի ձևափոխումներով: Դրանցում առնվազն չորս տարբեր ոճերի քարտեզներ են զետեղված, ինչը նման մակարդակի ակադեմիական բազմահատորյակի պարագայում անընդունելի է: Երկրորդ գլխի 528-րդ էջից հետո տեղադրված քարտեզագիտական նյութի հետ ծանոթանալիս կրկին բախվում ենք հերթական փնթի աշխատառձին. Գեղամ Բադալյանի և Մարտին Մարտիրոսյանի հեղինակած քարտեզների վերնագրերը զետեղված են չորս տարբեր մասերում, իսկ Հայաստանի ազգային ատլասից վերցված քարտեզների վրայից հատորի խմբագիրները զլացել են հանել Ազգային ատլասի էջաթվերը, որոնք, հաջորդական չլինելով, շփոթմունք են առաջացնում: Մեծ եղեռնին վերաբերող քարտեզը վերնագրված է «Հայկական Մեծ եղեռնը», ինչը ոչ միայն անընդունելի է, այլև չի համապատասխանում հատորի համապատասխան գլխի վերնագրին:

ԼԵԶՎԱՈՃԱԿԱՆ ԵՎ ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ՍԽԱԼՆԵՐ

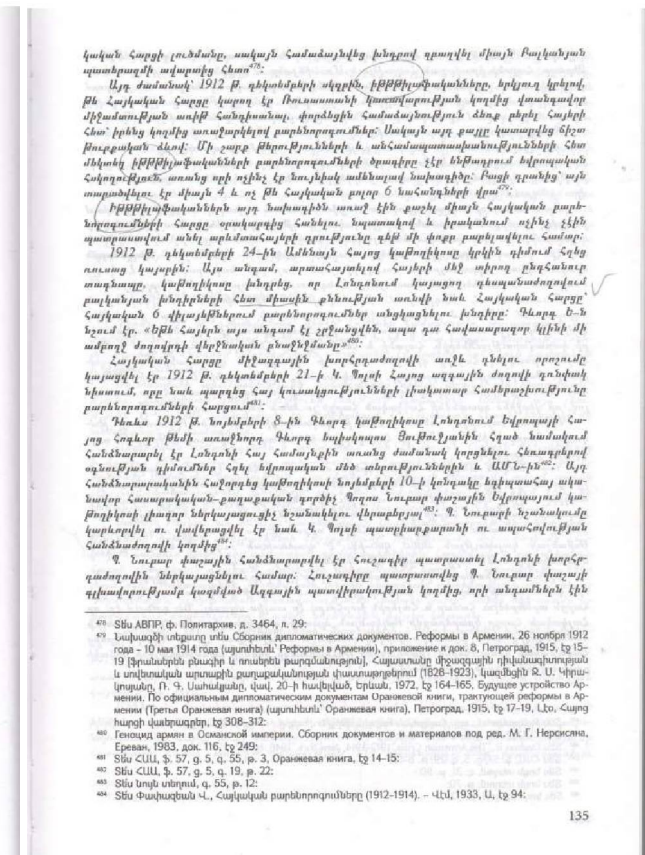
Հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական լիակատար այս հրատարակությունը բոլոր առումներով պարտադիր պետք է իրականացվեր անթերի: Ավաղ, հատորներում i »Օ »Վ · i »Է բազմաթիվ լեզվական անճշտություններ (վիճելի կամ անընդունելի ձևակերպումներ, ուղղագրական ու կետադրական սխալներ), ինչպես նաև անփութության կամ տեխնիկական պատճառներով թույլ տրված վրիպակներ:

Տեխնիկական վրիպակներ

Երրորդ հատորի առաջին գրքում սրբագրական ու տեխնիկական վրիպակներ կան 5, 35, 57, 60, 81, 123, 286, 401, 440, 461, 502, 510, 517, 519, 548, 669-րդ էջերում, այնինչ

հատորի երկրորդ գրքում նման վրիպակները համատարած են, նույնիսկ միևնույն էջում կարելի է հանդիպել մի քանի այսպիսի վրիպակներ (տե՛ս էջ 7, 14, 21, 32, 38, 53, 59, 60, 63, 135, 137, 140, 142, 167, 169, 173, 184, 193, 217, 220, 223, 232, 238, 268, 278, 317, 330, 340, 345, 358, 371, 374, 392, 395, 399, 401, 410, 415, 419, 435, 438, 460, 466, 482, 483, 491, 492, 494, 522, 523, 536, 542, 634, 645, 717, 720, 724, 736, 737, 739, 743, 749, 556, 587): Կ

Կատարված աշխատանքն աչքի է ընկնում բացառիկ անփութությամբ: Մրբագրական փնթի արված աշխատանքի պատճառով ռուսերեն տեքստերի մեծ մասը վերածվել է հիերոգլիֆների (տե՛ս 142, 167, 184, 223-րդ էջեր):

Այժմ անդրադառնանք ուղղագրական սխալներին:

1. Անձնանունների, տեղանունների ուղղագրության սխալներ
Զգիտես ինչ տրամաբանությամբ ողջ աշխատության մեջ Կոստանդնուպոլիս տեղանվան փոխարեն գործածված է միայն Կ.Պոլիս՝ արևմտահայերենից փոխառված

ձևը (Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատուում (1956-2006 թթ.) ընդհանրապես հանձնարարված չէ «Կ.Պոլիս» գրության ձևը):

Մանկտ Պետերբուրգ տեղանունը գործածված է միայն Ս.Պետերբուրգ ձևով, այնպես, ինչպես՝ «Ս.Աստվածածին եկեղեցի»: Միսալ են ներկայացված Օսմանյան կայսրության մի շարք տեղանուններ: Այսպես.

- Բյութանիա - (էջ 63) — Բութանիա
- Քյութահիա - (էջ 64) — Ք(յ)ոթահիա, նախընտրելի է՝ Կուտինա
- Նիկումեդիա - (էջ 63), հաջորդ էջում՝ Նիկումիդիա - (էջ 64) — Նիկումիդիա
- Շաբին Կարահիսար (էջ 60) — Շապին-Գարահիսար

Երկրորդ գրքում՝ ենթավերնագրում գրված է՝ «Շապին Կարահիսարում», իսկ բուն տեքստում՝ շապինգարահիսարցիներ (տե՛ս էջ 501 և 505)

- Աֆիոն Կարահիսար (էջ 64) — Աֆիոն-Գարահիսար
- Ադրիանուպոլիս (էջ 37) — Ադրիանապոլիս
- Հաճըն (էջ 130, 120) — Հաճն, հաճնեցի
- Հալիպոլ (էջ 37) — Գալիպոլի
- Ելիսավետապոլ (էջ 29) — Ելիզավետապոլ
- Դյորթ-յոլ (էջ 130), մեկ այլ տեղում՝ Դյորթ-Յոլ
- Թոխաստ (էջ 300, 313) — Թոքաստ
- Սևերակ – Սևերեկ (չԾ 53)
- Տամալճըզ (էջ 507) – Տամլաճըզ (Տամլաճիզ)

* * *

- 55-րդ էջում սխալ է գրված Բրյուսել քաղաքի անվանումը: Ֆրանսերենում պետք է լինի Bruxelles, Bruxxeles-ի փոխարեն:
- Օգտագործվել է «Ռուսական կայսրություն» և «Ռուսաստանյան կայսրություն» ձևերը:
- Ալեքսանդրոպոլ (էջ 213) – Ալեքսանդրապոլ
- Հայաստանյաց (յայց) եկեղեցի (էջ 12 և 456)– Հայ առաքելական եկեղեցի

2. Անձնանունների՝ թուրքերենի հնչողությամբ գրության կիրառում, որն ամենևին հարազատ չէ հայոց լեզվին

- Մեհմեդ -- Մահմեդ
- Նազըմ բեյ -- Նազիմ բեյ
- Ղասըմ բեկ -- Ղասիմ բեկ
- Այդըն -- Այդին
- Մյուլազըմ -- մուլազիմ
- Հայըրըր -- Հայ(ը)րլի, Հայրլի, ինչպես՝ Չանդըրըր – Չանկ(ը)րի, Չանկրի
- Սենեմ -- Սանամ
- Մյութեսերիֆ -- մութասարիֆ
- Հաքքը -- Հաքի
- Հյուրիեթ --- Հուրիեթ, «Հուրիեթ»
- Օտար անձնանուններում՝ Նոյել, Սայիդ, ավելորդ է «յ»-ն (Նոել, Սաիդ):

3. Ճիշտ ձևակերպումների հետ մեկտեղ հանդիպում են անթույլատրելի ձևակերպումներ

- Մինչ 1908թ. Երիտթուրքական սահմանադրությունն Արևմտյան Հայաստանում ազատագրական պայքարի նշանակալի դեպքեր չեն արձանագրվում (էջ 52):
- Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպան (Ճիշտ ձև է), բայց՝ Մերսինի բրիտանական հյուպատոս (էջ 128): Ճիշտ տարբերակն է՝ Մերսինում Բրիտանիայի հյուպատոս
- ավստրո-հունգարական դեսպանատուն (էջ 140) – Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանատուն
- ամերիկյան միսիոներուհի Մերի Գրաֆման (էջ 483) – ամերիկացի միսիոներուհի

գերմանական, իտալական, ֆրանսիական պատվիրակներ (էջ 141) – գերմանացի, իտալացի... և այլն:

- թուրքական պաշտոնյա Նուրյան (էջ 150) – ?
- Կուրֆյուրստ եզրը երկու գրությամբ է ներկայացված, այն էլ միննույն էջում Տկուրֆյուրստ» և Տկուրֆյուստ» (էջ 18)
- օսմանյան ներքին գործերի նախարար (էջ 56) – Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարար
- վերնագրում՝ Ռուսաստանյան կայսրություն (էջ 5) - Ռուսական կայսրություն
- ռուսական կայսրություն (էջ 5) - Ռուսական կայսրություն
- Տվյալները հրատարակվեցին (էջ 156) – տվյալները հրապարակվեցին
- Կիլիկիայում մայրաթոռ ստեղծել (էջ 15) – ?
- երիտթուրքերի հեղաշրջում (էջ 30) – երիտթուրքերի կատարած հեղաշրջում
- տեսակետից (էջ 105) – տեսանկյունից
- հայեցակետ (էջ 137) – հայեցակարգ
- դիտարկվել հետնախորքի վրա (էջ 15) – դիտարկվել է... խորապատկերին:
- Հայ ինքնապաշտպաններ (էջ 128)
- Օգտագործվել է՝ «Առաջին աշխարհամարտ» և «I աշխարհամարտ» (էջ 534)

4.«Ուր – որտեղ»-ի բազմաթիվ սխալ գործածություն

- Այն երկրամասը, ուր կար զարգացած արդյունաբերություն (էջ 27, 20, 56) (սա համատարած է): Պետք է լինի՝ այն երկրամասը, որտեղ...
- Գրեթե միշտ գործածվում է վաղուց «մոռացված-ուրացված» «գտնել»բայը:
- Դիմիտրովը գտնում է, որ... (էջ 38) – ըստ Դիմիտրովի՝ կամ Դիմիտրովի կարծիքով, ...
- Անց է կացվել վիճակագրություն (էջ 55) -- անցկացվել է մարդահամար
- Դյորթ-յուլիներ (էջ 130) -- դյորթյուլիներ
- զինակոչային (էջ 101) -- զորակոչային (զորակոչ - զինակոչիկ)
- Լոռիում (էջ 4) – Լոռում (Լոռի – Լոռու – Լոռում, Գյումրի - Գյումրու - Գյումրում)

- «1912-1913 թթ. Բալկանյան առաջին պատերազմին» (էջ 35), իսկ 93-րդ էջում՝ «1912-13 թթ. բալկանյան պատերազմի ժամանակ»:

5. Ընկերությունների, միությունների, կոմիտեների ոչ ճիշտ գրություն. ավելորդ չափերտներ

- «Հայ գրողների ընկերությունը» (էջ 206)
- «Հայոց հրատարակչական ընկերությունը»
- «Թիֆլիսի հայուհյաց բարեգործական ընկերություն» (համատարած է)
- Երկրորդ գլխի ենթավերնագրերում ՀՅԴ-ն ներկայացված է «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն» և «Հայ յեղափոխական դաշնակցություն» տարբերակներով (տե՛ս էջ 79 և 105):

6. Ուղղագրական սխալներ

- Բալկանյան պատերազմը գրված է և՛ փոքրատառով (էջ 93), և՛ մեծատառով (էջ 33)
- ողևիլ (էջ 190) — վողևիլ
- բուլղար (էջ 37) — բուլղարացի
- ետ քաշվել (էջ 30) — հետ քաշվել
- Հայաստանյաց (էջ 12) — Հայաստանյայց
- Շարլ (էջ 220) — Շառլ
- Արթեմիս Յանգո — Արտեմիս Յանկո
- «Քամելիազարդ տիկին» — «Կամելիազարդ տիկին»
- Մատթեոս Իզմիրլյան (էջ 15) — Մատթեոս ...
- Երկրի գլխավոր օրենքի՝ Սահմանադրության գրությունը ամենուրեք փոքրատառով է (էջ 124, 52...)
- էջ 392 – սխալ է գրված վրաց թագավոր Վախթանգ Գորգասալի անունը. Գրված է «Գորգասար»:
- Է. յ ՚Շë (յՇ 485) — յ ՚ճë

- Զապել Եսայեանի ազգանունը նույն էջում գրված է երկու ձևով՝ ՏԵսայեան! և ՏԵսաման ! (130 էջ)
- սխալ է տրված հայ ճարտարապետության պատմության գիտակ ժողով Սրժիգովսկու ազգանունը. այն գրված է Ստրիժովսկի (էջ 220 տես ՀՀՀ հ. 4, էջ 527):
- Էջ 509 - Ֆրանսիացի ծովակալի անունը Դարտիժ դյու Ֆուրնեի փոխարեն պետք է լինի Դարտրինգ դյու Ֆուրնե:
- 511-րդ էջում սխալ է գրված դանիացի հայտնի հայասեր Կարեն Եփփեի անունը:
- Մատթեոս Իգմիրլյանի անունը գրված է երկու ձևով՝ Մատթեոս և Մատթեոս (էջ 15 և 107):
- Երկու տարբերակով է ներկայացված «Ազատ բեմ» շաբաթաթերթի խմբագիր Լևոն Լարենցի իսկական ազգանունը՝ «Արսեն Քրիզյան» և «Քրիշճյան» (էջ 73 և 94):
- 135-րդ և 137-րդ էջերում «իթթիլաֆականներ» բառը գրված է երեք «թ»-ով՝ «իթթիլաֆականներ»:
- Երկրորդ գրքի 150-րդ էջում Վարդան Մամիկոնյանի ու Մայր Հայաստանի նկարների արգելանքի մասին տեղեկությունը առաջին գրքում արդեն իսկ ներկայացվածի կրկնությունն է:
- Կնապ Knap – անգլերենում “կ” տառը չի կարդացվում, ճիշտ տարբերակն է՝ Նապ
- «Պյուրոսյան հաղթանակ» – Պյուրոսյան հաղթանակ (չճ 15)
- Մերսինի քրիտանական հյուպատոս Դաուքի Ուիլի – ճիշտ տարբերակն է Մերսինում Բրիտանիայի հյուպատոս Դոթի Ուիլի (էջ 128):
- Էջ 129 Կիլիկիայի Ջիհան կամ Ջեյհուն գետի անունը գրված է «Ջահան»
- Դորթ-Յոլ Չոք Մարզվան, ճիշտ տարբերակն է Չոքք Մարզվան կամ Չոքք Մարզպան
- Սխալ է ներկայացված գինեգործ Վասիլ Թաիրովի ազգանունը. Թայիրով տարբերակը սխալ է
- Էջ 4 – հատկանիշեր - հատկանիշներ

- Էջ 84 – լեռնեցի – լեռնցի

7. «Թվական», «դար» բառերի կրճատման ոչ հաջող դեպքեր

- Մ. Ավետիսյանից հետո՝ 1897 թ., (էջ 65) -- ... հետո՝ 1897 թվականին,
- Հայ ժողովուրդը թևակոխեց XX դ.: (էջ 206) -- ... թևակոխեց XX դար (համատարած է)
- 1889 թվից ստեղծված (էջ 116) -- 1889 թվականից ստեղծված
- 1890-ական թթ. (էջ 23) – 1890-ականներին (թթ.-ն ավելորդ է)
- Թատրոնը... գիտակցվում է XIX դ. 50-60-ական թթ.: -... XIX դ. 50-60-ականներին:

8. Կետադրական սխալները

- Սարգիս Պալյանն, աշխատելով (էջ 218) -- ... Պալյանը, աշխատելով ...
- առաջին դերասանները. Միհրդատ Ամերիկյան... (էջ 232) – առաջին դերասանները՝ Միհրդատ Ամերիկյան...
- նրա կարծիքով -- նրա կարծիքով,
- Ադանա հասնելուց առաջ՝ Մերսինում, -- Ադանա հասնելուց առաջ Մերսինում
- Բանակցությունները պետք է սկսել որքան հնարավոր է շուտ – պետք է սկսել, որքան ...
- Ծնվել է Կ.Պոլսում՝ Օտյանների ազնվական գերդաստանում – Պոլսում,
- Օտյանների ազնվական գերդաստանում
- Բուն քաղաքը (որը կարինցիները ...) էջ 217 (փակագծում՝ որը՝ ավելորդ է)

9. Խմբագրական վրիպումներ

- Առաջադիմեցին տնտեսության մի շարք ճյուղեր – էջ 3
- Իսկ Վարագի Ժառանգավորացի տեսչությունը – էջ 65

- օտարերկրյա մեծ ու փոքր տարբեր պաշտոնյաներ – էջ 131
- Անկախ պետականություն ստեղծած Մայր Հայրենիքում – էջ 133
- Հոդված գրեց Ա. Համբարյանը Կիլիկիան աղետի տարելիցի առիթով – էջ 133
- «Թատրոն» բաժնում բոլոր դերասանների անունների կրճատ գրությունն է միայն՝ Հ. Զարիֆյան. Պ. Ադամյան, Հ. Աբելյան ... և այլն
- Երգահան Կոմիտասը (էջ 483) – կոմպոզիտոր
- նշանավոր երգահան Կոմիտասը բռնագաղթի ժամանակ ականատես լինելով ... – էջ 483
- Բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը ... բերեց ջարդերին ու կոտորածին – էջ 489 — Բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը հանգեցրեց ջարդերի
- Միսալ է ներկայացված ամերիկյան “American Committe for Armenian and Syrian relief” կազմակերպության անունը. գրված է «Հայաստանի և Սիրիայի ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտե», այնինչ ճիշտ տարբերակն է «Հայ-սիրիական նպաստամատույցի ամերիկյան կոմիտե», էջ 542
- «Համառուսաստանյան քաղաքների միություն» (Всероссийский союз городов Քաղաքների համառուսաստանյան միություն (էջ 516):

ԱՄՓՈՓԻՉ ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄՆԵՐ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի կողմից 2010 և 2015 թվականներին կազմված «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի երրորդ հատորի առաջին և երկրորդ գրքերը հրատարակվել են թերի և ոչ պատշաճ գիտական մակարդակով: Վերջին տարիների գիտական նորույթի կիրառման, նոր աղբյուրների շրջանառության, պատմագիտության ու հասարակագիտության մեջ ընդունված նոր մեթոդաբանության օգտագործման փոխարեն հայ ժողովրդի պատմությունը ներկայացված է դեպքերի ու իրադարձությունների՝ շատ հաճախ ոչ փոխկապակցված հաջորդականության շարադրանքով՝ տեղ տալով նաև վտանգավոր ու անտեղի ձևակերպումների: Մարքսիստական մեթոդաբանության ու քաղաքական կուսակցությունների պատմությունը առանցքային դիտելով՝ հայ ժողովրդի պատմության մատուցումը կատարված աշխատանքը վերածել են հնամաշ ու քննություն չբռնող մեթոդաբանության հիման վրա պատրաստված հնամաշ մի խեղկատակության:

Հայ ժողովրդի պատմության ու ժառանգության կարևորագույն դրվագներն անտեսվել են, ներկայացված չեն հայության երկու հատվածներում տիրապետող գաղափարախոսական ուղենիշներն ու ընդհանուր ապրումները: Հատորներում առանձին բաժին չի հատկացվել հայ կնոջը, կանանց շարժմանը, քանի որ հեղինակները տուրք են տվել պատմությունը ներկայացնելու ավանդական մասկուլին, այն է՝ տղամարդակենտրոն ավանդական մոտեցմանը: Իսպառ բացակայում է հայկական սպորտի ու սկաուտական շարժման մասին որևէ հիշատակում, այնինչ իր ժամանակին մեծ ծավալներ ու թափ ստացած և փոխկապակցված այս շարժումը հատկապես հայ երիտասարդության շրջանում արդիականացման գործընթացների մասին վկայող լավագույն ապացույցն էր:

Ինչ վերաբերում է գրքի ձևավորման գեղագիտական կողմին, ապա ստիպված ենք ասել, որ նման ցածր մակարդակի հատորների ձևավորումն ու տպագրությունը առավել կիրառական էր 1950–60–ականներին: Առանց շքակազմի, այնքան փոքր տառաչափով, որ անհնար է կարդալ, բազմաթիվ տեխնիկական ու սրբագրական սխալներով արված այս հատորներն առանց վարանելու պետք է հանել շրջանառությունից, խոտանել, իսկ դրանք այդ տեսքով տպագրության հանձնած պատասխանատուներից բացատրություն պահանջել:

Նյութի ոչ համաչափ մատուցման հետևանքով արդյունքում այս հատորի առաջին գիրքն ստացվել է ջավախքակենտրոն մի պատմության շարադրանքի: Երկրորդ հատորում նման անհամաչափությունը պայմանավորված է Հայ հեղափոխական դաշնակցության պատմությունը ընդարձակ ներկայացնելով: Դա ակնհայտ է դառնում

նան կամավորական շարժման ծավալային գերազանցությունը՝ Մեծ եղեռնի պատմության դրվագների հետ համեմատած:

Երրորդ հատորի խմբագրական կազմը ձեռնպահ է մնացել սփյուռքահայ հեղինակների աշխատանքները և դրանցում առկա գիտական նորույթը օգտագործելուց, ինչն իր հերթին կատարված աշխատանքը դարձնում է խոցելի և ոչ լիարժեք:

Քննարկման առարկա դիտելով բազմահատորյակի երրորդ հատորի առաջին և երկրորդ գրքերը, որտեղ ներկայացվում են հայ ժողովրդի նոր և նորագույն շրջանի պատմության, այն է՝ ազգային-ազատագրական պայքարի, Մեծ եղեռնի պատմության դրվագները, հանգել ենք հետևյալ հիմնական եզրակացությունների.

ա. Հայ ժողովրդի պատմության այս հատվածը ներկայացվել է հնացած ու քննություն չբռնող մեթոդաբանությամբ:

բ. Գիտական տեքստերը պատրաստվել են գիտականության ու գիտության նորույթի տեսանկյունից բացարձակապես հնացած աղբյուրագիտական հենքի վրա:

գ. Անհասկանալի պատճառներով հատորի հեղինակները ձեռնպահ են մնացել օտարալեզու և մեթոդական նոր մոտեցումներով հրապարակված աղբյուրները օգտագործելուց:

դ. Անհարկի ու անտեղի ուռճացված են քաղաքական կուսակցությունների գործունեության, կամավորական շարժման դրվագները, որոնց նվիրված հատվածները գերակշռում են Մեծ եղեռնի պատմության կարևոր ու ճակատագրական դրվագներին:

ե. Միջակ պատմագիտության ոգով շարադրված այս հատորներում առկա են նաև գրագողության, արտագրության փաստեր:

զ. Հատորում կան բազմաթիվ ուղղագրական, կետադրական սխալներ և տեխնիկական վրիպակներ: Հաշվի առնելով միայն այս փաստերը և մի կողմ թողնելով հատորների գիտականության հարցը՝ ակնհայտ է, որ կատարված աշխատանքը խոտանված է:

Ապագա սերունդներին նման խեղաթյուրված ու աղճատ բովանդակությամբ ազգային պատմության ու հիշողության մատուցումը ոչ միայն մերժելի է, այլև վտանգավոր: Հետևաբար այս հարցը պետք է դիտարկել ազգային ու պետական անվտանգության համատեքստում:

Հայ ժողովրդի պատմության բազմահատորյակի պատրաստման համար պատասխանատու անձինք և խմբագրակազմը ձախողել են չափազանց պատասխանատու այս նախագիծը հավուր պատշաճի իրագործելու իրենց պարտավորությունը, ուստի առաջարկում եմ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում հանձնարարականներ տալ՝ այս հատորների շուրջ անաչառ ու չեզոք ակադեմիական քննարկումներ անցկացնելու և փորձագիտական եզրակացություններ ներկայացնելու համար:

Այսպիսի հատորի լույսընծայումը ոչ միայն հայագիտության մարզինալացման, այն է՝ միջակայնացման դրսևորում է, այլև բառի բուն իմաստով մեր ժողովրդի պատմության, հիշողության ու ժառանգության բացահայտ ու կատարյալ նսեմացում: Պատկան մարմինների և գիտական անաչառ շրջանակների հիմնական խնդիրը պետք է լինի այս աղետի շուտափույթ վերացումը, այլապես սերունդներին ենք հանձնում կատարյալ ֆիասկո կրած պատմագիտական մի փորձ, որի հետևանքները դժվար չէ կանխատեսել:

Ցավալին այն է, որ այս անգամ նման որակի հրատարակությամբ հենց մենք ենք բազմաթիվ առիթներ տալիս կեղծարարությունների ու հայկական կողմին նոր մեղադրանքներ ներկայացնելու, և այս երևույթը կոծկելը, դրա մեղավորներին պատասխանատվության չենթարկելը հավասարազոր կլինի նման գործելառճի խրախուսմանը: Ցավոք, մեր օրերում պատմագիտության ոլորտի հին սերնդի հեռացումից հետո իր լիակատար տիրապետությունն է հաստատել պատմաբանների մի շրջանակ, ովքեր ոչ միայն պատասխանատվություն չեն կրում անցյալը ազատ ոճով և իմիջիայլոց մատուցելու համար, այլև թայֆայականության ու կոռուպցիոն գործելառճի հետևանքով հասարակագիտական ոլորտում ամրագրել են վաղուց քրոնիկական բնույթ ստացած համատարած մարզինալացումն ու լճացումը: